

LATVIJAS MAKSĀJUMU SISTĒMU PĀRRAUDZĪBA

© Latvijas Banka, 2004
Pārpublicējot obligāta avota norāde.

Rīga 2004

SATURS

IEVADS	3
1. SISTĒMISKI NOZĪMĪGU MAKSĀJUMU SISTĒMU PĀRRAUDZĪBA	4
1.1. SAMS nozīme Latvijas maksājumu infrastruktūrā	4
1.2. SAMS novērtējums pēc Pārraudzības pamatprincipiem	6
2. KLIENTU MAKSĀJUMU SISTĒMU PĀRRAUDZĪBA	13
2.1. EKS nozīme Latvijas maksājumu infrastruktūrā	13
2.2. EKS novērtējums atbilstoši sistēmiski ievērojamas maksājumu sistēmas statusam	18
3. SAMS UN EKS IKDIENAS PĀRRAUDZĪBA	22
4. MAKSĀŠANAS LĪDZEKĻU PĀRRAUDZĪBA	23
4.1. Maksāšanas līdzekļi Latvijā	23
4.2. "Rekomendāciju darījumu veikšanai ar elektroniskajiem maksāšanas līdzekļiem" izpilde	24
4.3. IBAN ieviešana Latvijā	27

IEVADS

Maksājumu sistēma ir maksāšanas līdzekļu, banku operāciju, starpbanku un klientu maksājumu sistēmu kopums, kas nodrošina naudas apriti valstī. Droša un efektīva maksājumu sistēmas darbība veicina tautsaimniecības attīstības procesus. Atbilstoši starptautiski noteiktajai praksei valsts maksājumu sistēmas pārraudzība ir centrālo banku atbildībā. Latvijā maksājumu sistēmas pārraudzība noteikta saskaņā ar likuma "Par Latvijas Banku" 9. pantu, definējot, ka Latvijas Bankas uzdevums ir veicināt raitu maksājumu sistēmu darbību Latvijas Republikā.

Maksājumu sistēmu pārraudzības principus Latvijas Banka noteikusi dokumentā "Latvijas Bankas politika maksājumu sistēmu jomā". Saskaņā ar šiem pārraudzības principiem Latvijas Banka veic 1) sistēmiski nozīmīgu maksājumu sistēmu pārraudzību; 2) neliela apjoma klientu maksājumu sistēmu pārraudzību un 3) maksāšanas līdzekļu pārraudzību.

Sistēmiski nozīmīgas maksājumu sistēmas ir būtiska finanšu infrastruktūras sastāvdaļa, un to efektīva darbība nodrošina ātrus un drošus starpbanku pārvedumus. Sistēmiski nozīmīgu maksājumu sistēmu pārraudzība palīdz ierobežot tādus traucējumus sistēmas dalībniekiem, ko varētu radīt sistēmas darbības pārtraukumi. Maksājumu sistēmu pārraudzība veicina to nepārtrauktu darbību un ierobežo sistēmiskus traucējumus finanšu sistēmā kopumā.

Līdztekus liela apjoma starpbanku maksājumu sistēmai arī neliela apjoma klientu maksājumu sistēmas ir svarīga valsts maksājumu infrastruktūras daļa. Šādu sistēmu pārraudzība ir aktuāla galvenokārt to plašā lietotāju skaita dēļ. Traucējumi klientu maksājumu sistēmās nav būtiskākais sistēmiskā riska avots, taču tie var ietekmēt lielu daļu sabiedrības un mazināt iedzīvotāju uzticību visai maksājumu sistēmai kopumā.

Latvijas Banka nodrošina Latvijā izmantoto maksāšanas līdzekļu pārraudzību, lai veicinātu to attīstību un ierobežotu ar tiem saistītos riskus. Pārraudzības ietvaros Latvijas Banka vāc statistiskos datus par elektronisko maksāšanas līdzekļu attīstību valstī un izstrādā ieteikumus, lai savlaicīgi mazinātu ar elektroniskajiem maksāšanas līdzekļiem saistītos riskus.

Latvijas Banka vēlas informēt sabiedrību par paveikto maksājumu sistēmu pārraudzībā. 1. nodaļā raksturota sistēmiski nozīmīgas maksājumu sistēmas – Latvijas Bankas starpbanku automatizētās maksājumu sistēmas (tālāk tekstā – SAMS) – pārraudzība, 2. nodaļā – klientu maksājumu sistēmas – Latvijas Bankas elektroniskās klīringa sistēmas (tālāk tekstā – EKS) – pārraudzība, 3. nodaļā apskatīta SAMS un EKS ikdienas pārraudzība un 4. nodaļā – maksāšanas līdzekļu pārraudzība.

1. SISTĒMISKI NOZĪMĪGU MAKSĀJUMU SISTĒMU PĀRRAUDZĪBA

Latvijas Banka galvenokārt pārrauga sistēmiski nozīmīgas maksājumu sistēmas, būtiski mazinot riskus visā maksājumu sistēmā kopumā un nodrošinot tās dalībniekiem un visai finanšu sistēmai efektīvu un drošu maksāšanas vidi.

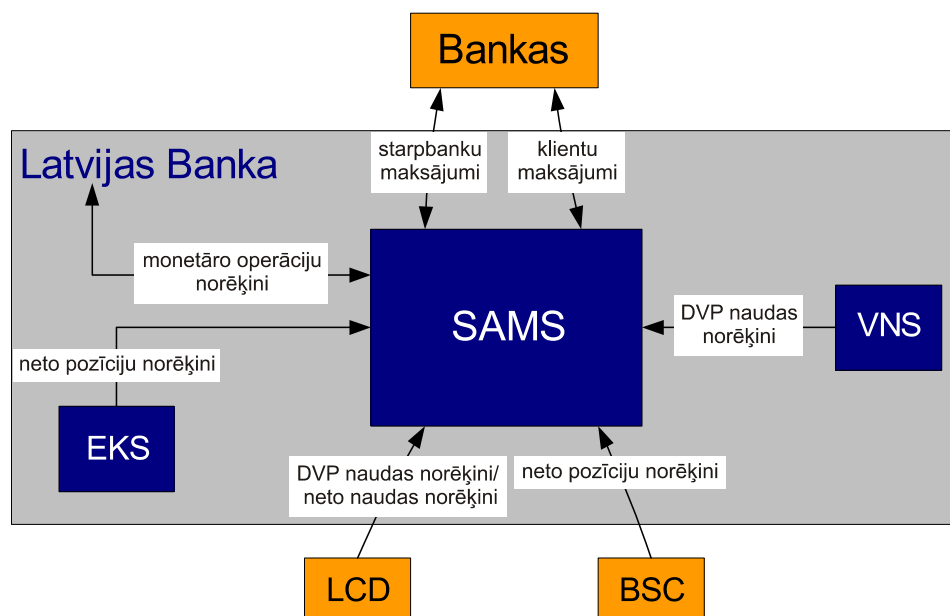
Latvijas Banka nodrošina liela apjoma bruto norēķinu sistēmas SAMS darbību. SAMS pēc starptautiskiem standartiem klasificējama kā sistēmiski nozīmīga maksājumu sistēma, tādējādi Latvijas Banka veic tās pārraudzību saskaņā ar Starptautiskās norēķinu bankas publicētajiem un starptautiski atzītajiem "Sistēmiski nozīmīgu maksājumu sistēmu pamatprincipiem" (tālāk tekstā – Pārraudzības pamatprincipi). 2003. gadā Latvijas Banka veica SAMS novērtējumu, secinot, ka SAMS kopumā atbilst Pārraudzības pamatprincipiem un tādējādi nodrošina tās dalībniekiem un visai finanšu sistēmai efektīvu un drošu maksāšanas vidi.

1.1. SAMS nozīme Latvijas maksājumu infrastruktūrā

Saskaņā ar starptautiski atzītiem standartiem un praksi par sistēmiski nozīmīgām maksājumu sistēmām uzskatāmas tādas maksājumu sistēmas, kuru darbības traucējumi var negatīvi ietekmēt daudzus maksājumu sistēmas dalībniekus, kā arī destabilizēt finanšu sistēmu kopumā. Sistēmu var uzskatīt par sistēmiski nozīmīgu, ja tā atbilst vismaz vienam no šādiem nosacījumiem:

- 1) ja sistēma ir vienīgā liela apjoma maksājumu sistēma valstī;
- 2) ja sistēmas apgrozījuma lielāko daļu veido liela apjoma maksājumi;
- 3) ja sistēmu izmanto monetāro operāciju norēķiniem un neliela apjoma maksājumu sistēmu neto norēķiniem.

SAMS ir vienīgā liela apjoma maksājumu sistēma Latvijā, kuras apgrozījuma lielāko daļu veido liela apjoma starpbanku maksājumi un kura tiek izmantota monetāro operāciju norēķiniem un neliela apjoma maksājumu un vērtspapīru norēķinu sistēmu neto un DVP (*delivery versus payment*) naudas norēķiniem (sk. 1. shēmu).

1. shēma. SAMS maksājumu plūsmas

SAMS mērķis ir nodrošināt ātrus, ērtus un drošus maksājumus. SAMS ir nozīmīga valsts finanšu infrastruktūras sastāvdaļa, jo apkalpo plašu finanšu sistēmas dalībnieku loku. Bankas izmanto SAMS galvenokārt starpbanku maksājumiem un klientu steidzamiem maksājumiem. Latvijas Banka, kas ir gan sistēmas uzturētāja, gan sistēmas dalībniece, ar SAMS starpniecību veic monetāro operāciju norēķinus un citu maksājumu vai vērtspapīru norēķinu sistēmu naudas norēķinus. EKS, SIA "Banku servisa centrs" (tālāk tekstā – BSC) karšu norēķinu sistēma un Latvijas Centrālā depozitārija (tālāk tekstā – LCD) vērtspapīru neto norēķinu sistēma SAMS izmanto neto pozīciju norēķiniem. Savukārt DVP naudas norēķinus SAMS veic Latvijas Bankas vērtspapīru norēķinu sistēma (VNS) un LCD vērtspapīru bruto norēķinu sistēma.

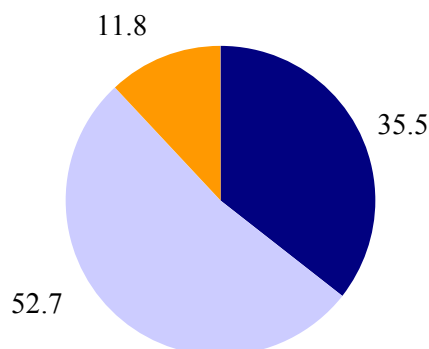
Starpbanku maksājumi, t.sk. Latvijas Bankas monetāro operāciju norēķini, ir būtiskākā SAMS norēķinu sastāvdaļa, kas veido lielāko maksājumu kopapjoma daļu. 2003. gadā SAMS norēķinos starpbanku maksājumi, t.sk. Latvijas Bankas monetārās operācijas, veidoja 35.5% no maksājumu kopskaita un 74.4% no maksājumu kopapjoma (sk. 1.1. un 1.2. att.). Savukārt SAMS apstrādāto klientu maksājumi 2003. gadā bija attiecīgi 52.7% un 19.8% no maksājumu kopskaita un kopapjoma. Klientu maksājumu īpatsvars SAMS norēķinos ir vislielākais, taču šo maksājumu apjoms ir samērā neliels. Citu norēķinu sistēmu gala norēķinu un DVP naudas norēķinu īpatsvars SAMS ir visai nenoīmīgs (2003. gadā – attiecīgi 11.8% un 5.8% no maksājumu kopskaita un kopapjoma).

1.1. attēls

SAMS APSTRĀDĀTO MAKSĀJUMU STRUKTŪRA

(2003. gads; skaits; %)

- Starpbanku maksājumi
- Klientu maksājumi
- Citu maksājumu sistēmu norēķini

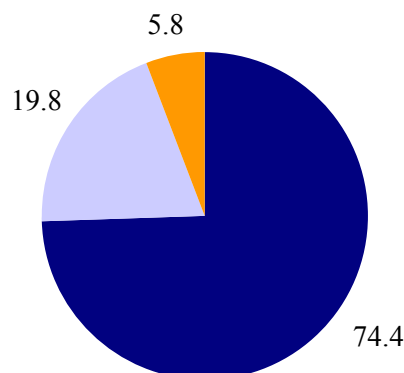

1.2. attēls

SAMS APSTRĀDĀTO MAKSĀJUMU STRUKTŪRA

(2003. gads; apjoms; %)

- Starpbanku maksājumi
- Klientu maksājumi
- Citu maksājumu sistēmu norēķini

SAMS ir vienīgā liela apjoma maksājumu sistēma Latvijā, kas nodrošina liela apjoma starpbanku norēķinus un plaša finanšu tirgus dalībnieku loka naudas norēķinus. Šādas maksājumu sistēmas un to dalībnieki saistīti ar nozīmīgiem riskiem, t.sk. domino efekta risku. Tādējādi saskaņā ar starptautiskajiem standartiem SAMS vērtējama kā sistēmiski nozīmīga

maksājumu sistēma. Saskaņā ar "Latvijas Bankas politiku maksājumu sistēmu jomā" sistēmiski nozīmīgas maksājumu sistēmas ir pārbaudāmas, novērtējot to atbilstību Pārraudzības pamatprincipiem.

1.2. SAMS novērtējums pēc Pārraudzības pamatprincipiem

2003. gadā SAMS tika novērtēta kā Pārraudzības pamatprincipiem kopumā atbilstoša. Novērtējuma rezultātā konstatētas arī vairākas nepilnības un sniegti komentāri par nepieciešamajiem SAMS noteikumu un procedūru uzlabojumiem. Daļa no nepilnībām tika novērsta, Latvijas Bankas padomei 2003. gada 18. septembrī apstiprinot "Latvijas Bankas starpbanku norēķinu veikšanas noteikumu" (tālāk tekstā – Starpbanku norēķinu veikšanas noteikumi) jauno redakciju, kurā:

- papildināti SAMS dalības kritēriji, pieprasot sistēmas dalībniekiem iesniegt juridisko atzinumu, kurā tie pamato savu atbilstību sistēmas drošības prasībām;
- noteikta kārtība, kādā Latvijas Banka nodrošina sistēmas darbības nepārtrauktību ārkārtas situācijās, piemēram, pārslēgšanās uz SAMS rezerves sistēmu un SWIFT rezerves pieslēguma izmantošana;
- precizēts, kādos gadījumos un uz cik ilgu laiku var tikt pagarināta maksājuma rīkojumu pieņemšana SAMS.

Katra pārraudzības pamatprincipa (tālāk tekstā – pamatprincips) novērtējumā raksturotas konstatētās nepilnības (ja tādas bijušas) un to novēršanas pasākumi (ja tādi veikti). SAMS novērtēta, nosakot sistēmas atbilstības pakāpi katram pamatprincipam (pilnībā atbilst; atbilst; daļēji atbilst; neatbilst; neattiecas uz šo sistēmu). SAMS atbilst VIII pamatprincipam un pilnībā atbilst I–IV, VI, VII, IX un X pamatprincipam, bet V pamatprincips uz šo sistēmu neattiecas.

I pamatprincips. Visās saistītajās jurisdikcijās vajadzētu būt labi veidotai sistēmas juridiskajai bāzei.

SAMS darbības tiesisko pamatu nodrošina šādi Latvijas Republikas normatīvie akti: likums "Par Latvijas Banku", "Kredītiestāžu likums", "Latvijas Republikas Civillikums" un likums "Par norēķinu galīgumu maksājumu un finanšu instrumentu norēķinu sistēmās".

- Likuma "Par Latvijas Banku" 9. pantā noteikts, ka Latvijas Banka veicina raitu maksājumu sistēmu darbību Latvijas Republikā. Likums nosaka arī, ka Latvijas Banka organizē un nodrošina starpbanku maksājumu sistēmas darbību Latvijas Republikā.
- "Kredītiestāžu likums" nosaka kredītiestāžu dibināšanas, uzraudzības, maksātnespējas, bankrota un likvidācijas kārtību. "Kredītiestāžu likums" paredz, ka, piemērojot pastiprinātu uzraudzību, Finanšu un kapitāla tirgus komisija ir tiesīga lūgt Latvijas Banku apturēt kredītiestādes norēķinus, kuros tiek izmantoti norēķinu konti Latvijas Bankā.
- Likums "Par norēķinu galīgumu maksājumu un finanšu instrumentu norēķinu sistēmās" nosaka ieskaita un norēķinu galīgumu, to tiesisko spēku sistēmās un tiesības brīvi realizēt nodrošinājumu, kas sniegts sakarā ar dalību sistēmā vai darījumos ar centrālo banku, t.sk. sistēmas dalībnieka maksātnespējas procedūras gadījumā.

"Latvijas Republikas Civillikums" regulē arī līgumtiesisko attiecību nodibināšanas, grozīšanas un izbeigšanas kārtību Latvijas Republikā.

SAMS darbības procedūras regulē šādi Latvijas Bankas noteikumi: Starpbanku norēķinu veikšanas noteikumi, līgums "Par piedalīšanos Latvijas Bankas starpbanku automatizētajā maksājumu sistēmā" un "SAMS funkcionālais apraksts" (visi kopā tālāk tekstā – SAMS noteikumi). Dienas pārsnieguma limitu un automātisko lombarda kredītu izsniegšanu regulē "Latvijas Bankas lombarda kredītu izsniegšanas noteikumi".

- Starpbanku norēķinu veikšanas noteikumi nosaka norēķinu veikšanas kārtību SAMS – Latvijas Banka veic norēķinus latos starp bankām, kurām atvērti norēķinu konti Latvijas Bankā un kuras ir SAMS dalībnieces. Maksājuma rīkojums ir neatsaucams un norēķins, kas veikts, pamatojoties uz šo maksājuma rīkojumu, ir galīgs ar brīdi, kad tiek kreditēts saņēmēja bankas konts SAMS.
- "SAMS funkcionālais apraksts" nosaka SAMS uzbūvi, ziņojumu veidus, maksājumu apstrādes kārtību, kā arī detalizēti raksturo SAMS operacionālo darbību.
- "Latvijas Bankas lombarda kredītu izsniegšanas noteikumi" regulē naudas konta dienas pārsnieguma limitu un automātisko lombarda kredītu izsniegšanas kārtību. Saskaņā ar šiem noteikumiem Latvijas Banka nosaka naudas konta dienas pārsnieguma limitu un automātisko lombarda kredītu bankai tikai pret tās īpašumā esošu un neapgrūtinātu vērtspapīru ķīlu, kā arī paredz ķīlas tiesību izmantošanu. Šajā gadījumā Latvijas Banka darbojas kā ķīlas ņēmēja, bet sistēmas dalībnieks – kā ķīlas devējs. Ja sistēmas dalībnieks nespēj izpildīt saistības, Latvijas Bankai kā ķīlas ņēmējai ir tiesības realizēt ķīlu, pārņemot valdījumā vērtspapīru ķīlu, norakstot attiecīgos vērtspapīrus no bankas ķīlas konta un ieskaitot tos Latvijas Bankas vērtspapīru kontā.

Latvijas Republikas normatīvie akti maksājumu un norēķinu sistēmu jomā ieviesti atbilstoši Eiropas Kopienas normatīvajiem aktiem: 1) Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīvai Nr. 98/26/EC "Par norēķinu galīgumu maksājumu un vērtspapīru norēķinu sistēmās" un 2) Eiropas Parlamenta un Padomes Direktīvai Nr. 97/5/EC "Par pārrobežu kredīta pārvedumiem".

Novērtējot SAMS darbību regulējošos normatīvos aktus, konstatēts, ka likumi, sistēmas noteikumi un atbilstoši Latvijas Bankas noteikumiem noslēgtie līgumi veido stabilu un atbilstošu juridisko pamatu SAMS darbībai Latvijas Republikā. Tādējādi SAMS pilnībā atbilst I pamatprincipam.

II pamatprincips. Sistēmas noteikumiem un procedūrām vajadzētu sniegt tās dalībniekiem skaidru izpratni par sistēmas ietekmi uz katru no finanšu riskiem, kas tiem rodas, piedaloties sistēmā.

Lai maksājumu sistēma varētu droši un efektīvi funkcionēt, noteikumiem un procedūrām jānodrošina tās dalībniekiem iespēja saprast un kontrolēt ar dalību konkrētajā sistēmā saistītos riskus. Kredītrisks un likviditātes risks ir būtiskākie riski, kas tieši var ietekmēt maksājumu sistēmas un to dalībniekus. SAMS nav kredītriska, jo sistēma darbojas, izmantojot bruto norēķinu principu, un veic maksājumus tikai sistēmas dalībnieka norēķinu kontā pieejamo līdzekļu ietvaros. Likviditātes risks SAMS tiek ierobežots līdz minimumam, paredzot SAMS dalībniekiem iespēju saņemt dienas pārsnieguma limitu Latvijas Bankā un nodrošinot maksājumu rindu vadīšanas procedūras. SAMS dalībniekam papildus ir iespēja reālā laikā sekot izejošo un ienākošo maksājumu plūsmai un sava norēķinu konta stāvoklim Latvijas Bankā.

SAMS noteikumi nosaka sistēmas vispārējos darbības un norēķinu veikšanas principus (t.sk. juridisko pamatu), sistēmas darba laikus, sistēmas dalībnieku pievienošanos un to darbības

pārtraukšanu vai izbeigšanu sistēmā, kā arī risku vadības procedūras un sistēmas darbību ārkārtas situācijās.

Katrs sistēmas dalībnieks ar Latvijas Banku noslēdz līgumu "Par piedalīšanos Latvijas Bankas starpbanku automatizētajā maksājumu sistēmā", kurā noteiktas dalībnieku, t.sk. Latvijas Bankas, tiesības un pienākumi, piedaloties sistēmā. Šis līgums ir SAMS noteikumu neatņemama sastāvdaļa, un sistēmas dalībnieki, parakstot līgumu, apstiprina, ka iepazinušies ar SAMS noteikumiem un apņemas tos ievērot. SAMS noteikumi publiski pieejami Latvijas Bankas interneta lapā.

Sistēmas dalībnieki tiek informēti par SAMS noteikumos veiktajiem grozījumiem, un visi grozījumi pirms to apstiprināšanas Latvijas Bankas valdē tiek saskaņoti ar Latvijas Komercbanku asociāciju, kas pārstāv Latvijas Republikā reģistrētās bankas.

Novērtējot SAMS, konstatēts, ka SAMS noteikumos būtu nepieciešams precizēt sistēmas operatora apņemšanos nodrošināt SAMS darbības nepārtrauktību. Pašlaik Starpbanku norēķinu noteikumu sadaļa "SAMS darbība ārkārtas situācijās" papildināta ar kārtību, kādā Latvijas Banka nodrošina sistēmas darbības nepārtrauktību, tādējādi SAMS darbību regulējošie noteikumi ir skaidri un saprotami un atbilst pašreizējai sistēmas darbībai, kā arī SAMS pilnībā atbilst II pamatprincipam.

III pamatprincips. Sistēmā vajadzētu būt skaidri noteiktām kredītriska un likviditātes riska vadīšanas procedūrām, kas nosaka tās institūcijas atbildību, kura nodrošina sistēmas darbību, un sistēmas dalībnieku atbildību sistēmā un kas nodrošina pušu ieinteresētību risku vadīšanā un ierobežošanā.

SAMS ir reālā laika bruto norēķinu sistēma, t.i., par katru maksājuma rīkojumu tiek veikts atsevišķs norēķins, nosūtītājas bankas norēķinu konts tiek debetēts pirms naudas līdzekļu ieskaitīšanas adresāta bankas norēķinu kontā un maksājumi tiek veikti tikai nosūtītājas bankas norēķinu kontā pieejamo naudas līdzekļu ietvaros, tādējādi starp sistēmas dalībniekiem SAMS nav kredītriska. Maksājuma rīkojums ir neatsaucams un norēķins, kas veikts, pamatojoties uz šo maksājuma rīkojumu, ir galīgs ar brīdi, kad tiek kreditēts saņēmēja bankas konts SAMS.

SAMS likviditātes risks tiek mazināts, nodrošinot SAMS dalībniekiem plašas likviditātes risku vadības iespējas:

- piešķirot bankai dienas pārsnieguma limitu norēķinu konta pārsnieguma veidā pret vērtspapīru ķīlu;
- ja norēķinu dienas beigās bankas naudas kontā ir debeta atlikums, izsniedzot automātisko lombarda kredītu attiecīgā debeta atlikuma apjomā;
- piedāvājot sistēmas dalībniekiem efektīvu maksājumu rindu vadības mehānismu. Ja nosūtītājas bankas norēķinu kontā nepietiek naudas līdzekļu norēķinam, SAMS iesūtītie maksājuma rīkojumi tiek iekļauti maksājumu rindā. Lai mazinātu maksājumu rindu bloķēšanās risku, rindā esošam maksājuma rīkojumam sistēmas dalībnieks var mainīt prioritātes līmeni vai arī atcelt maksājuma rīkojumu. Norēķinu dienas beigās visi rindā esošie maksājumi, par kuriem vēl nav veikts norēķins, tiek noraidīti;
- nodrošinot sistēmu ar maksājumu rindu atbloķēšanās mehānismu, ko SAMS iedarbina automātiski, ja īstenojas nosacījumi, kas liecina par rindu bloķēšanos;
- piedāvājot iespēju sistēmas dalībniekam reālā laikā sekot izejošo un ienākošo maksājumu plūsmai un sava norēķinu konta stāvoklim SAMS.

Novērtējot SAMS, konstatēts, ka SAMS kredītriska un likviditātes riska vadīšanas procedūras skaidri noteiktas SAMS noteikumos un tie skaidri nosaka pušu atbildību risku ierobežošanā, tādējādi SAMS pilnībā atbilst III pamatprincipam.

IV pamatprincips. Sistēmai vajadzētu nodrošināt tūlītēju gala norēķinu valutēšanas dienā, vēlams – dienas laikā vai vismaz dienas beigās.

SAMS ir reālā laika bruto norēķinu sistēma. Tas nozīmē, ka norēķini tiek veikti par katru saņemto maksājuma rīkojumu atsevišķi norēķinu kontā pieejamo naudas līdzekļu ietvaros un saskaņā ar Starpbanku norēķinu noteikumiem, kredītējot reālā laikā saņēmēja kontu SAMS, tie ir galīgi un neatsaucami.

Ja nosūtītājas bankas norēķinu kontā SAMS nepietiek naudas līdzekļu norēķinu veikšanai, maksājuma rīkojumi tiek iekļauti maksājumu rindā. Tiklīdz nosūtītājas bankas kontā pieejami naudas līdzekļi norēķina veikšanai, maksājums tiek akceptēts sistēmā, norakstot naudas līdzekļus no nosūtītājas bankas konta, un nekavējoties ieskaitīts saņēmēja kontā.

SAMS darba laiks ir katru darbadienu no plkst. 8.30 līdz plkst. 17.00. SAMS dalībnieku klientu maksājuma rīkojumus SAMS apstrādā līdz plkst. 16.00, savukārt starpbanku maksājuma rīkojumus SAMS apstrādā līdz plkst. 16.30. Maksājuma rīkojumus, kas līdz noteiktajam laikam nav izpildīti un atrodas rindā, SAMS automātiski noraida. SAMS noraida iesniegtos maksājuma rīkojumus arī tad, ja tie nav sagatavoti saskaņā ar SWIFT standartiem vai dublē citu maksājumu. Noraidot maksājuma rīkojumu, SAMS nosūta nosūtītājai bankai norēķina atteikumu (*MT019 Abort Notification*), norādot tajā maksājuma rīkojuma noraidījuma iemeslu.

SAMS tiek atvērta un aizvērta manuāli, un par to atbildīgs ir sistēmas operators. Sistēmas operators katru darbadienu aizpilda SAMS uzdevumu žurnālu, kurā detalizēti noteiktas sistēmas operācijas (piemēram, darbadienas sākums, darbadienas beigas klientu maksājuma rīkojumiem, darbadienas beigas starpbanku maksājumiem u.c.). Sistēmas darba laiks tiek stingri ievērots, un atkāpes tiek pieļautas tikai sistēmas noteikumos noteiktajos gadījumos.

Novērtējot SAMS, konstatēts, ka sistēmas noteikumos nav precīzi noteikts, kādos gadījumos sistēmas darba laiks var tikt pagarināts un uz cik ilgu laiku. Pašlaik sistēmas noteikumos sadaļā "SAMS darbība ārkārtas situācijās" precizēts, kādos gadījumos un uz cik ilgu laiku sistēmas operators var pagarināt maksājuma rīkojumu pieņemšanas laiku sistēmā, tādējādi novēršot atklāto nepilnību. SAMS pilnībā atbilst IV pamatprincipam.

V pamatprincips. Sistēmā, kurā veic daudzpusējo mijieskaitu, vismaz vajadzētu būt iespējai nodrošināt savlaicīgu dienas norēķinu pabeigšanu, ja dalībnieks ar lielākajām norēķina saistībām nespētu segt savas norēķinu saistības.

SAMS ir bruto norēķinu sistēma, tādējādi V pamatprincips uz šo sistēmu neattiecas.

VI pamatprincips. Kā norēķinu aktīvus vēlams izmantot prasības pret centrālo banku; ja norēķiniem tiek izmantoti citi aktīvi, tiem vajadzētu būt bezriskā aktīviem vai vismaz aktīviem ar minimālu kredītrisku vai likviditātes risku.

SAMS norēķinu principu raksturo III pamatprincips. SAMS norēķini tiek veikti SAMS dalībnieku norēķinu kontos Latvijas Bankā, tādējādi norēķini SAMS notiek nacionālajā valūtā.

SAMS pilnībā atbilst VI pamatprincipam.

VII pamatprincips. Sistēmai vajadzētu nodrošināt augstu drošību un operāciju uzticamību un paredzēt rezerves iespējas dienas darījumu apstrādes savlaicīgai pabeigšanai ārkārtas situācijās.

SAMS datu pārraidei tiek izmantots SWIFT *FIN Copy* servisa Y variants, kas ir neatņemama SAMS sastāvdaļa, un tas nodrošina, ka maksājumu apmaiņa iespējama tikai un vienīgi starp sistēmā reģistrētiem lietotājiem. Nosūtāmajiem maksājuma rīkojumiem tiek veikta dubulta autentificēšana, ko nodrošina:

- savstarpējas elektroniskās atslēgas;
- PAC (*Proprietary Authentication Code* – nosūtītāja autentifikācijas kods).

SAMS izmanto šādus SWIFT ziņojumu formātus: MT202 un MT205 – starpbanku maksājumiem, MT102 un MT103 – klientu maksājumiem. Neto pozīciju norēķini (EKS, BSC, LCD neto pozīcijas) tiek veikti, izmantojot tiešo konta pārvedumu iespēju.

Norēķini SAMS ir pilnībā automatizēti, un SAMS operatoru galvenais uzdevums ir sistēmas darbības kontrole, kā arī sistēmas atvēršana un slēgšana.

SAMS operacionālo uzticamību un darbības nepārtrauktību nodrošina divas neatkarīgas sistēmas instalācijas – pamatsistēma un rezerves sistēma (*backup*), kas atrodas atsevišķās ēkās. Visi dati starp pamatsistēmu un rezerves sistēmu tiek kopēti reālajā laikā (*data mirroring*), tādējādi pamatsistēmas darbības pārtraukuma gadījumā SAMS darbību var nodrošināt rezerves sistēma. Ārkārtas situācijās, veicot SAMS pārslēgšanos no pamatsistēmas (pamatservera) uz rezerves sistēmu (rezerves serveri), pilnvērtīgu darbību iespējams atjaunot aptuveni stundas laikā. Saskaņā ar procedūrām problēmsituāciju imitēšana un sistēmas darbības atjaunošana rezerves sistēmā tiek testēta divas reizes gadā.

Katru gadu uzlabojies sistēmas pieejamības rādītājs, kas raksturo SAMS darbības efektivitāti. 2003. gadā SAMS nodrošināja 99.8% sistēmas pieejamību. Sistēmas darbības pārtraukumi bijuši īslaicīgi (galvenokārt SITA x.25 tīkla problēmas) un būtiski nav kaitējuši sistēmas operacionālajai darbībai.

SAMS darbības nepārtrauktību regulē "Maksājumu sistēmu pārvaldes rīcības plāns ārkārtas situācijās", un tā mērķis ir nodrošināt starpbanku bezskaidrās naudas norēķinus ārkārtas situācijās.

Latvijas Banka ar *LogicaCMG* noslēgusi līgumu par SAMS apkalpošanu (*Service Level Agreement*), jaunu versiju uzstādīšanu, problēmu novēršanu u.c. Sistēmu problēmu gadījumos SAMS operatoriem ir iespēja kontaktēties ar *LogicaCMG* 24 stundu palīdzības dienestu. Par nozīmīgākajām SAMS operacionālajām problēmām tiek informētas attiecīgās institūcijas (*LogicaCMG*, SWIFT), kas atbild par problēmu cēloņu izmeklēšanu un nepieciešamības gadījumā veic pasākumus, lai šīs problēmas un kļūdas neatkārtotos.

Visas ar SAMS tehnisko nodrošinājumu un programmatūru saistītās pārmaiņas sākotnēji tiek apspriestas darba grupā, kurā ietilpst Latvijas Bankas Maksājumu sistēmu pārvaldes un Informācijas sistēmu pārvaldes pārstāvji. Sistēmas atjaunotās versijas pirms to galīgās ieviešanas un nodošanas lietošanā SAMS dalībniekiem tiek rūpīgi testētas un, ja nepieciešams, pilnveidotas.

Saskaņā ar "Latvijas Bankas informācijas sistēmu drošības noteikumiem" Latvijas Banka katru gadu veic informāciju sistēmu risku analīzi. Risku analīze satur informāciju par sistēmas pieejamību, sistēmas darbības atjaunošanās laiku, rezerves datu apstrādes procesu,

konfidencialitātes līmeni, potenciāliem sistēmas draudiem un to iespējamo ietekmi uz sistēmas drošību, kā arī par informāciju sistēmu nepieciešamajiem uzlabojumiem.

Novērtējot SAMS, konstatēts, ka sistēma nodrošina augstu drošību un operacionālo uzticamību gan sistēmas normālas darbības apstākļos, gan ārkārtas situācijās, tādējādi SAMS pilnībā atbilst VII pamatprincipam.

VIII pamatprincips. Sistēmai vajadzētu piedāvāt tādas maksājumu veikšanas līdzekļus, kas ir praktiski to lietotājiem un efektīvi tautsaimniecībai.

SAMS mērķis ir nodrošināt ātrus, drošus un efektīvus starpbanku norēķinus, Latvijas Bankas monetārās operācijas un klientu steidzamos maksājumus.

SAMS uzbūve nepieļauj tās dalībnieku kredītrisku, nodrošina dalībniekiem efektīvu likviditātes vadību, kā arī palielina uzticību visai finanšu sistēmai. Sistēmas noteikumi ir skaidri, saprotami un izstrādāti sadarbībā ar tās dalībniekiem un Latvijas Komercbanku asociāciju, radot sistēmas dalībniekiem priekšstatu par tiesībām un pienākumiem, piedaloties SAMS.

Klientu maksājuma rīkojumus SAMS apstrādā katru darbadienu no plkst. 8.30 līdz plkst. 16.00, savukārt starpbanku maksājuma rīkojumus – līdz plkst. 16.30. No plkst. 16.30 līdz plkst. 17.00 tiek apstrādāti ar automātisko lombarda kredītu piešķiršanu saistītie Latvijas Bankas maksājuma rīkojumi. Norēķinu dienas beigās Latvijas Banka informē SAMS dalībniekus par to norēķinu konta stāvokli norēķinu dienas beigās, kā arī par dienas laikā veiktajiem maksājumiem.

Viens no efektīvas maksājumu sistēmas pamatnoteikumiem ir sabalansēta cenu politika. Latvijas Banka, ieviešot SAMS, veica diskusijas ar potenciālajiem sistēmas dalībniekiem par sistēmas darbības principiem un izmaksām, kas izriet no dalības konkrētajā sistēmā. SAMS nav noteikta regulāra dalības maksa, un sistēmas dalībniekam nav jāmaksā iestāšanās maksa.

Par katru maksājuma rīkojumu sistēmas dalībniekam aprēķina maksu atkarībā no iesniegto maksājuma rīkojumu skaita mēnesī: par pirmajiem 100 pārvedumiem – Ls 0.80, no 101. pārveduma līdz 1 000. pārvedumam – Ls 0.50 un, sākot ar 1 001. pārvedumu, – Ls 0.20, savukārt par kļūdainu maksājuma rīkojumu – Ls 0.50. Papildus SAMS dalībnieki maksā visus izdevumus, kas saistīti ar SAMS dalībnieka darbstaicijas uzstādīšanu un apkalpošanu, kā arī izdevumus, kas saistīti ar SWIFT tīkla izmantošanu, t.sk. maksu par ziņojumu nosūtīšanu. Pašlaik maksa par SAMS veiktajiem maksājumiem tikai daļēji sedz SAMS uzturēšanas izmaksas, kas galvenokārt saistīts ar programmatūras uzturēšanas augstajām izmaksām.

Novērtējot SAMS, konstatēts, ka komisijas maksa par SAMS maksājuma rīkojumiem tieši neatspoguļo sistēmas uzturēšanas izdevumus. Taču kopumā SAMS nodrošina efektīvu maksājumu veikšanas veidu – reālā laika bruto norēķinus. SAMS nodrošina apkalpošanu, kas atbilst tās dalībnieku interesēm un Latvijas finanšu tirgus pieprasījumam, tādējādi SAMS atbilst VIII pamatprincipam.

IX pamatprincips. Sistēmas dalības kritērijiem vajadzētu būt objektīviem un publiskotiem, lai veicinātu godīgu un brīvu pieejamību šai sistēmai.

Lai kļūtu par SAMS dalībnieku, potenciālajam sistēmas dalībniekam:

- jābūt Latvijas Republikā reģistrētai bankai vai ārvalstu bankas filiālei, ES valstī vai Eiropas Ekonomiskās telpas valstī reģistrētai kredītiestādei, ārvalstu bankai, starptautiskai valūtas, finanšu vai kredīta organizācijai vai citai institūcijai, kas saskaņā ar

normatīvajiem aktiem ir tiesīga veikt bezskaidrās naudas norēķinu operācijas Latvijas Republikā;

- jāatver norēķinu konts Latvijas Bankā;
- jānoslēdz līgums par dalību SAMS;
- jābūt pilntiesīgam SWIFT dalībniekam;
- jāpievienojas Latvijas Bankas Starpbanku datu pārraides tīklam un jānoslēdz līgums par elektronisko atslēgu izmantošanu datu aizsardzībai saskaņā ar Latvijas Bankas "Informācijas šifrēšanas un elektroniskās parakstīšanas noteikumiem";
- jāveic nepieciešamie sistēmas testi.

Latvijas Bankas noteikumi un SAMS dalības līgumi brīvi pieejami jebkuram interesentam Latvijas Bankas interneta lapā.

SAMS dalības līgums tiek noslēgts uz nenoteiktu laiku, un ir trīs iespējas, kā SAMS dalībnieks var beigt dalību sistēmā:

- pusēm par to rakstiski vienojoties;
- septiņas dienas pēc Latvijas Bankas rakstiska paziņojuma saņemšanas;
- pēc bankas rakstiska paziņojuma saņemšanas, ja banka nokārtojusi visas saistības, kas radušās pret Latvijas Banku šā līguma darbības rezultātā.

Novērtējot SAMS, konstatēts, ka SAMS būtu nepieciešams papildināt sistēmas dalības kritērijus ar prasību iesniegt juridisko atzinumu, kurā potenciālais sistēmas dalībnieks pamato savu atbilstību sistēmas drošības prasībām. Tā kā pašlaik nepilnība novērsta, papildinot SAMS dalības kritērijus ar prasību iesniegt juridisko atzinumu, un ņemot vērā, ka SAMS dalības kritēriji ir objektīvi, saprotami un nodrošina tās dalībniekiem brīvu un godīgu pieeju, SAMS pilnībā atbilst IX pamatprincipam.

X pamatprincips. Sistēmas pārvaldes kārtībai vajadzētu būt efektīvai, saprotamai un atklātai.

SAMS īpašnieks un operators ir Latvijas Banka, un šo sistēmu pārvalda Maksājumu sistēmu pārvalde. Maksājumu sistēmu pārvalde nodrošina SAMS operacionālo darbību un veic SAMS ikdienas pārraudzību. Informācijas sistēmu pārvalde sadarbojas ar Maksājumu sistēmu pārvaldi, tehniski uzturot sistēmu, komunikāciju tīklu un serverus.

Maksājumu sistēmu pārvaldē operacionālās un pārraudzības funkcijas ir stingri nodalītas: Maksājumu sistēmu operāciju daļa atbild par sistēmas operacionālās darbības nodrošināšanu, bet Maksājumu sistēmu politikas daļa – par SAMS un EKS pārraudzību.

Latvijas Banka normatīvo dokumentu grozījumus veic sadarbībā ar sistēmas dalībniekiem un Latvijas Komercbanku asociāciju. Sistēmas noteikumus vai to grozījumus apstiprina Latvijas Bankas valde vai padome, tie tiek publicēti oficiālajā laikrakstā "Latvijas Vēstnesis" un ir brīvi pieejami Latvijas Bankas interneta lapā.

Maksājumu sistēmu pārvalde nodrošina SAMS darbību saskaņā ar Latvijas Bankā izstrādātām un apstiprinātām ISO 9002 kvalitātes procedūrām.

Novērtējot SAMS, konstatēts, ka Latvijas Banka nodrošina atklātu, saprotamu un efektīvu SAMS vadību, tādējādi SAMS pilnībā atbilst X pamatprincipam.

2. KLIENTU MAKSĀJUMU SISTĒMU PĀRRAUDZĪBA

Klientu maksājumu sistēmas galvenokārt raksturo neliela apjoma maksājumi un liels skaits lietotāju. Šādās sistēmās apstrādāto nelielo maksājumu kopapjoms veido otro nozīmīgāko valsts maksājumu infrastruktūras daļu. Saskaņā ar "Latvijas Bankas politiku maksājumu sistēmas jomā" atbildība nodrošināt drošu, efektīvu un Pārraudzības pamatprincipiem pēc iespējas atbilstošu klientu maksājumu sistēmas darbību jāuzņemas attiecīgo sistēmu operatoriem un dalībniekiem. EKS ir viena no galvenajām klientu maksājumu sistēmām Latvijā, un Latvijas Banka EKS pārraudzību veic saskaņā ar Pārraudzības pamatprincipiem. Atbilstoši Eiropas Centrālās bankas (tālāk tekstā – ECB) vadlīnijām¹ vērtēta EKS nozīmība Latvijas maksājumu sistēmā, nosakot, ka 2003. gadā EKS darbība atbilst sistēmiski ievērojamas sistēmas statusam. Šādi novērtētām sistēmām pieļaujams, ka Pārraudzības pamatprincipi, kas attiecas uz finanšu risku ierobežošanu, var nebūt ievēroti pilnībā. Attiecinot pārējos Pārraudzības pamatprincipus uz EKS darbību, konstatēta pilnīga to atbilstība, tādējādi apliecinot augstu sistēmas drošību un efektivitāti.

2.1. EKS nozīme Latvijas maksājumu infrastruktūrā

ECB izstrādātajā metodikā tiek piedāvāti kritēriji, pēc kuriem var novērtēt klientu maksājumu sistēmas nozīmību un noteikt, kuri no Pārraudzības pamatprincipiem būtu jāattiecinā uz konkrēto sistēmu. Vērtējot EKS nozīmību, tiek izmantoti trīs faktori, kas raksturo: 1) sistēmas aizvietojamību Latvijas maksājumu infrastruktūrā; 2) sistēmas ietekmi finanšu tirgus, kā arī tautsaimniecības kontekstā un 3) domino efekta iespējamību sistēmā.

Sistēmas aizvietojamība

Sistēmas aizvietojamības līmeni raksturo tās īpatsvars attiecīgajā klientu maksājumu tirgū. Jo lielāks ir sistēmas apgrozījuma īpatsvars, jo lielāka vērtība jāveltī attiecīgās sistēmas pārraudzībai. Ja neliela apjoma klientu maksājumu sistēma ir vienīgā norēķinu iespēja noteikta veida maksājumiem vai tā aizņem būtisku tirgus daļu, t.i., tai nav līdzvērtīgu norēķinu iespēju alternatīvu, palielinās risks, ka sistēmas darbības kļūdas gadījumā lielam skaitam klientu, galvenokārt privātpersonām un mazajiem un vidējiem uzņēmumiem (tālāk tekstā – MVU), nebūs iespējas veikt noteikta veida norēķinus. Tādējādi daļa sabiedrības var zaudēt uzticību visai valsts maksājumu sistēmai un nacionālajai valūtai. Sistēma, kurā norēķins tiek veikts vairāk nekā 75% no attiecīgā klientu maksājumu tirgus, tiek uzskatīta par vāji aizvietojamu un tādējādi – sistēmiski nozīmīgu sistēmu.

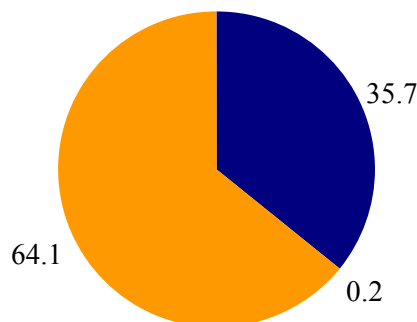
EKS apstrādā klientu kredīta pārvedumus latos. Latvijas banku sistēmas klientu kredīta pārvedumu norēķinus var veikt, izmantojot Latvijas Bankas starpbanku maksājumu sistēmas vai iekšbanku un starpbanku maksājumu sistēmas ārpus Latvijas Bankas. Kopējā klientu kredīta pārvedumu tirgū lielākais bija iekšbanku maksājumu īpatsvars. 2003. gadā EKS klientu kredīta pārvedumi veidoja attiecīgi 35.7% un 13.6% no kredīta pārvedumu kopskaita un kopapjoma (sk. 2.1. un 2.2. att.).

¹ Oversight Standards for Euro Retail Payment Systems. – Frankfurt am Main: European Central Bank, June 2003, 8 pp.

2.1. attēls

**BANKU SISTĒMĀ VEIKTIE
KLIENTU KREDĪTA PĀRVEDUMI**
(2003. gads; skaits; %)

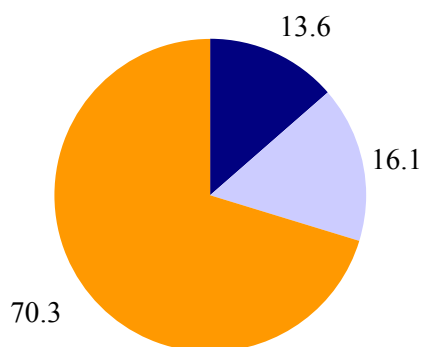
- EKS
- SAMS (klientu maksājumi)
- Iekšbanku un starpbanku maksājumi ārpus Latvijas Bankas maksājumu sistēmām

2.2. attēls

**BANKU SISTĒMĀ VEIKTIE
KLIENTU KREDĪTA PĀRVEDUMI**
(2003. gads; apjoms; %)

- EKS
- SAMS (klientu maksājumi)
- Iekšbanku un starpbanku maksājumi ārpus Latvijas Bankas maksājumu sistēmām

Tomēr precīzāk EKS nozīmi raksturo tās īpatsvars klientu kredīta pārvedumos starp bankām, izņemot steidzamos klientu maksājumus, kuru norēķins veikts, izmantojot Latvijas Bankas reālā laika norēķinu sistēmu SAMS. 2003. gadā, izmantojot EKS, vidēji tika apstrādāti attiecīgi 56.7% un 65.0% starp bankām veikto klientu kredīta pārvedumu skaita un apjoma.

Tādējādi EKS veikto maksājumu īpatsvars klientu starpbanku kredīta pārvedumos 2003. gadā pārsniedza ECB noteikto 25% robežu, kas raksturo sistēmiski ievērojamu sistēmu, bet nepārsniedza 75% līmeni, kas raksturo sistēmiski nozīmīgu sistēmu. Tādējādi saskaņā ar aizvietojamības kritērijiem EKS raksturota kā sistēmiski ievērojama sistēma.

Sistēmas ietekme finanšu tirgus kontekstā

Klientu maksājumu sistēmas apstrādā neliela apjoma maksājumus, tādējādi traucējumi šādās sistēmās parasti nav tūlītējs drauds nacionālās maksājumu sistēmas stabilitātei. Tomēr neliela apjoma maksājumu sistēmu kopējā maksājumu plūsma var būtiski ietekmēt finanšu tirgu. Lai novērtētu attiecīgās klientu maksājumu sistēmas – EKS – iespējamo ietekmi, tās apgrozījums tiek salīdzināts ar attiecīgās liela apjoma starpbanku maksājumu sistēmas – SAMS – apgrozījumu un tiek novērtēts sistēmas vidējais dienas apgrozījums.

Klientu maksājumu sistēma, kas parasti raksturo reālā sektora maksājumus, saskaņā ar ECB metodiku tiek uzskatīta par sistēmiski nozīmīgu, ja tās kopējā apjoma proporcija liela apjoma finanšu sektora sistēmā pārsniedz 10%. Lielāks īpatsvars norāda, ka privātpersonas un MVU veic liela apjoma maksājumus ārpus finanšu sektora maksājumu sistēmām. Pieaugot šim īpatsvaram, palielinās attiecīgās klientu maksājumu sistēmas finanšu risku ietekme kopējā maksājumu sistēmā.

2003. gadā EKS apgrozījums bija 5.6 mljrd. latu jeb 16.7% no SAMS apgrozījuma. Tas ir būtiski mazāk nekā 2002. gadā (6.2 mljrd. latu jeb 29.0%; sk. 2.3. att.). EKS īpatsvara samazinājumu galvenokārt noteica dinamiski augošais finanšu tirgus darījumu apjoms latos –

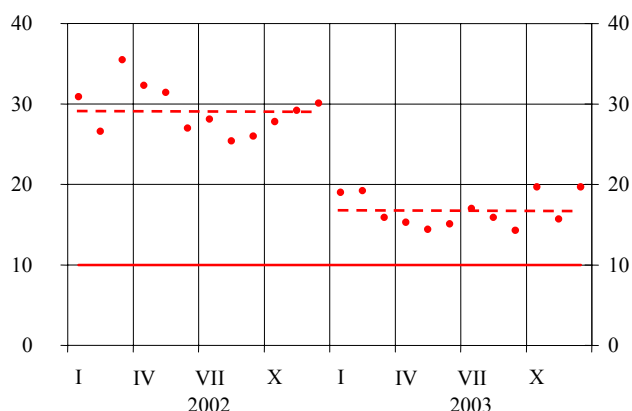
SAMS apstrādāto maksājumu apjoms 2003. gadā palielinājās par 56.0% (līdz 33.5 mljrd. latu).

2.3. attēls

EKS APGROZĪJUMA ĪPATSVARŠ SAMS

(2002. un 2003. gads; %)

- ... Mēneša rādītājs
- Gada vidējais rādītājs
- ECB noteiktais apgrozījuma īpatsvars*

* Saskaņā ar *Oversight Standards for Euro Retail Payment Systems*.

EKS apstrādā tikai kredīta pārvedumus latos, un Latvijā, līdzīgi kā citur pasaulē, pēdējos gados straujāk attīstās citi maksāšanas līdzekļi – karšu maksājumi un tiešais debets –, tādējādi EKS saglabā samērā nemainīgu apgrozījumu. Maksājumu kāpums internetbankā nodrošina stabilas kredīta pārvedumu pozīcijas maksāšanas līdzekļu tirgū Latvijā, tomēr būtiskais pieaugums vairāk attiecināms uz iepriekš minētajiem karšu un tiešā debeta maksājumiem.

Latvijas finanšu tirgum saglabājot dinamiku un būtiski nemainoties maksāšanas līdzekļu tirgus struktūrai, ECB metodikā minēto klientu maksājumu sistēmas 10% īpatsvaru finanšu sektora maksājumu sistēmā EKS varētu sasniegt jau tuvākajā nākotnē.

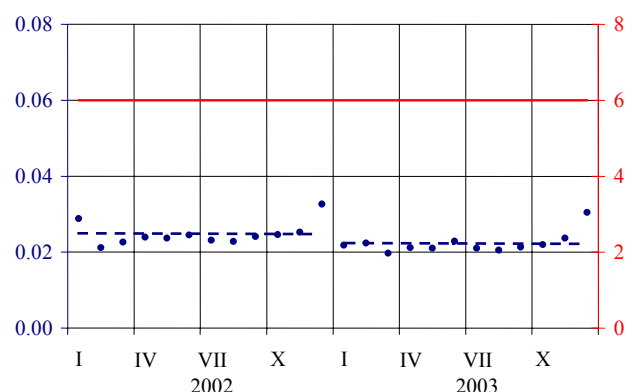
Atbilstoši ECB metodikai papildus īpatsvara rādītājam kā otrais sistēmas finanšu nozīmības rādītājs tiek izmantots sistēmas dienas vidējais apgrozījums. 2003. gadā dienas vidējais apgrozījums EKS bija 22.3 milj. latu, t.i., par 9.7% mazāk nekā 2002. gadā. Maksājumu sistēma tiek uzskatīta par sistēmiski nozīmīgu, ja tās dienas vidējais apgrozījums sasniedz 10 mljrd. eiro. Tomēr ECB noteiktais apjoms vairāk raksturo situāciju ES attīstītajās valstīs, un EKS dienas vidējais apgrozījums 2003. gadā bija par to ievērojami mazāks (sk. 2.4. att.).

2.4. attēls

EKS DIENAS VIDĒJAIS APGROZĪJUMS

(2002. un 2003. gads; mljrd. latu)

- ... Mēneša rādītājs
- Gada vidējais rādītājs
- ECB noteiktais dienas apgrozījums (labā ass)*

* Saskaņā ar *Oversight Standards for Euro Retail Payment Systems*.

Lai gan EKS absolūtie rādītāji 2003. gadā liecināja par samērā nelielu maksājumu sistēmas dienas apgrozījumu salīdzinājumā ar ECB noteikto, EKS apgrozījuma īpatsvars SAMS (16.7%) raksturoja šo klientu maksājumu sistēmu kā sistēmiski nozīmīgu.

Domino efekts

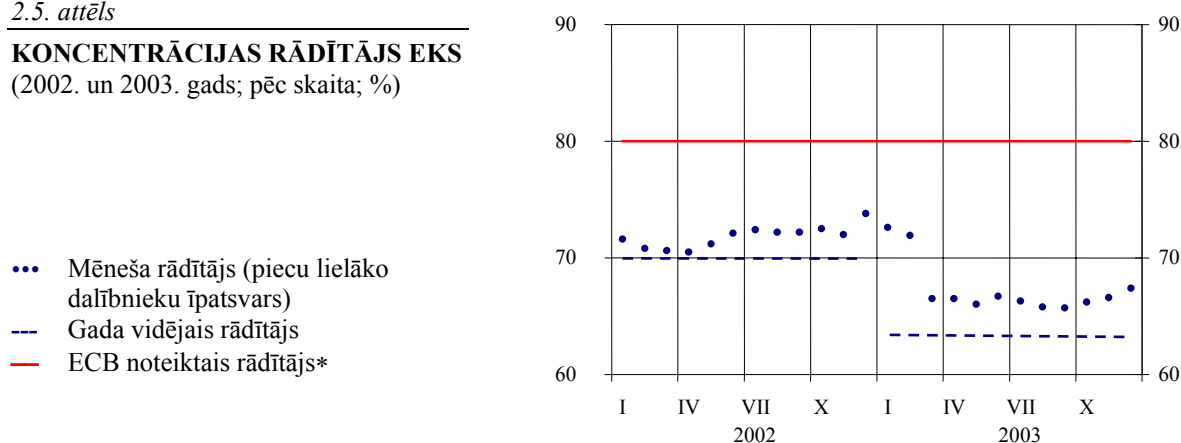
Domino efekta risks ir ļoti nozīmīgs liela apjoma neto norēķinu sistēmās, jo, kādam no sistēmas dalībniekiem neizpildot norēķinu saistības, var tikt kavēta pārējo dalībnieku saistību izpilde, kas savukārt var būt cēlonis problēmām gan finanšu, gan reālajā sektorā. EKS ir neto norēķinu sistēma, kas apstrādā neliela apjoma maksājumus. Sistēmai noteikts maksimālais viena maksājuma limits – 50 000 latu. Saskaņā ar ECB metodiku domino efekta riska novērtējums EKS tiek veikts, izmantojot trīs rādītājus: 1) koncentrācijas rādītāju; 2) sistēmas neto norēķina efektu un 3) sistēmas dalībnieku neto debeta pozīciju apjomu.

Pirmais domino efekta novērtēšanas indikators ir koncentrācijas rādītājs, kas rēķināts kā piecu lielāko sistēmas dalībnieku (pēc debeta pozīcijām) īpatsvars sistēmas apgrozījumā. Koncentrācijas rādītājam sasniedzot 80% līmeni, sistēmā palielinās iespēja, ka gadījumā, ja kādam no galvenajiem sistēmas dalībniekiem pēc debeta pozīciju apjoma ir grūtības veikt norēķinu vai ja tas nespēj pildīt savas saistības arī vēlākā periodā, finanšu problēmas var rasties arī pārējiem sistēmas dalībniekiem. Saskaņā ar ECB noteikto šāds koncentrācijas rādītāja līmenis sistēmu raksturo kā sistēmiski nozīmīgu.

2003. gadā EKS koncentrācijas rādītājs gan maksājumu skaita (63.3%), gan apjoma (69.3%) ziņā bija zemāks par ECB noteikto 80% robežu (sk. 2.5. un 2.6. att.). Salīdzinājumā ar 2002. gadu abi gada vidējie rādītāji saruka par 6 procentu punktiem, liecinot, ka saistību pozīciju izkliede starp sistēmas dalībniekiem 2003. gadā palielinājās. Tādējādi mazinājās galveno sistēmas dalībnieku ietekme un iespējamais domino efekta risks. Lai gan maksimālie mēnešu koncentrācijas rādītāji – 2003. gada janvārī maksājumu skaita un apjoma ziņā attiecīgi 72.6% un 75.5% – ir zemāki par noteikto 80% robežu, tomēr tie rāda, ka galveno sistēmas dalībnieku saistību koncentrācija sistēmā periodiski bija augsta.

2.5. attēls

KONCENTRĀCIJAS RĀDĪTĀJS EKS
(2002. un 2003. gads; pēc skaita; %)

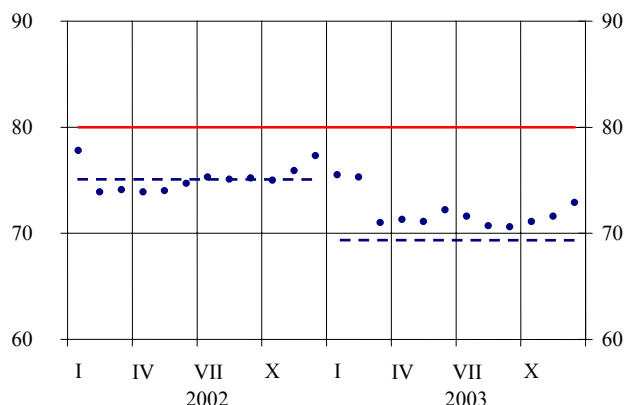
* Saskaņā ar *Oversight Standards for Euro Retail Payment Systems*.

2.6. attēls

KONCENTRĀCIJAS RĀDĪTĀJS EKS

(2002. un 2003. gads; pēc apjoma; %)

- Mēneša rādītājs (piecu lielāko dalībnieku īpatsvars)
- Gada vidējais rādītājs
- ECB noteiktais rādītājs*

* Saskaņā ar *Oversight Standards for Euro Retail Payment Systems*.

Nākamais domino efekta novērtēšanas indikators ir neto norēķina efekts, t.i., sistēmas dalībnieku neto debeta pozīciju summas īpatsvars sistēmas apgrozījumā. Augsts neto norēķina efekts ir pamats efektīvai sistēmai, jo lielākā daļa transakciju tiek savstarpēji ieskaitītas (mijieskaits) un sistēmas dalībniekiem kontā nav nepieciešams papildu likviditātes nodrošinājums. Tomēr norēķinu kļūdu gadījumā neto norēķina augstais efekts var kļūt par nozīmīgu risku, jo sistēmas dalībniekiem rodas papildu saistības, kas var izraisīt likviditātes riska un kredītriska izplatību sistēmā.

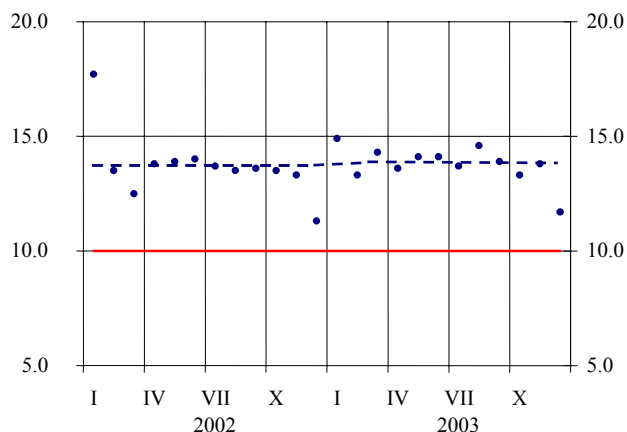
Domino efekts ir ievērojamāks, ja neto norēķinu sistēma ir ar augstāku norēķina efektu. Ja sistēmā neto norēķins ir, piemēram, puse (50%) no bruto pozīcijām un sistēmas darbības kļūdas gadījumā sistēmas dalībniekiem jāveic šo pozīciju bruto norēķins, nepieciešama par 50% lielāka likviditāte nekā veiksmīga neto norēķina gadījumā. Saskaņā ar ECB metodiku, neto norēķina rādītājam kļūstot zemākam par 10%, sistēma tiek vērtēta kā sistēmiski nozīmīga. Salīdzinājumā ar 2002. gada vidējo rādītāju (13.7%) EKS neto norēķina efekts gandrīz nemainījās (13.8%), saglabājot 4 procentu punktu starpību ar ECB noteikto līmeni (sk. 2.7. att.). Tādējādi netika konstatēts būtisks neto norēķina risks vai tā palielināšanās, un saskaņā ar šo rādītāju EKS 2003. gadā nav vērtējama kā sistēmiski nozīmīga sistēma.

Noslēdzošais domino efekta novērtēšanas rādītājs ir sistēmas dalībnieku neto debeta pozīciju apjoms. Atbilstoši ECB metodikai klientu maksājumu sistēma tiek uzskatīta par sistēmiski nozīmīgu, ja tās dalībnieku neto debeta pozīcijas apjoms pārsniedz 1 mljrd. eiro. 2003. gadā EKS maksimālā viena sistēmas dalībnieka debeta pozīcija vidēji bija 1 192.3 tūkst. latu, kas veido 0.2% no ECB noteiktā līmeņa (sk. 2.8. att.). Salīdzinājumā ar 2002. gada vidējo rādītāju viena sistēmas dalībnieka neto debeta pozīcijas apjoms saruka par 29.7%, liecinot, ka EKS mazinājās iespēja, ka lielākās saistību pozīcijas norēķina traucējumu gadījumā veidotos būtisks kaitējums pārējiem sistēmas dalībniekiem, – tādējādi mazinājās domino efekta riska iespējas sistēmā.

2.7. attēls

**NETO DEBETA POZĪCIJU
ĪPATSVARS EKS APGROZĪJUMĀ**
(2002. un 2003. gads; %)

- ... Mēneša rādītājs
- Gada vidējais rādītājs
- ECB noteiktais neto debeta pozīciju īpatsvars*

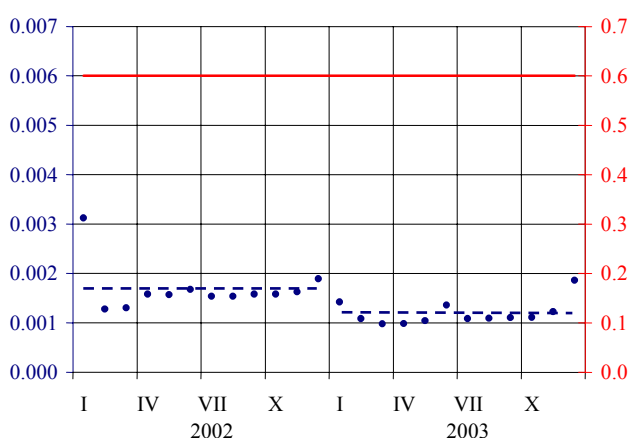

* Saskaņā ar *Oversight Standards for Euro Retail Payment Systems*.

2.8. attēls

**MAKSIMĀLĀ VIENA EKS
DALĪBNIEKA DIENAS NETO
DEBETA POZĪCIJA**
(2002. un 2003. gads; mljrd. latu)

- ... Mēneša rādītājs
- Gada vidējais rādītājs
- ECB noteiktā viena dalībnieka dienas neto debeta pozīcija (labā ass)*

* Saskaņā ar *Oversight Standards for Euro Retail Payment Systems*.

Ja klientu maksājumu sistēma ir vāji aizvietoama un tai ir nozīmīgi finanšu riski, kā arī liela domino efekta riska iespējamība, šādu klientu maksājumu sistēmu saskaņā ar ECB metodiku var vērtēt kā sistēmiski nozīmīgu. Atbilstoši nosauktajiem kritērijiem 2003. gadā EKS bija vāji aizvietoama starpbanku klientu maksājumu sistēma un tai bija nozīmīgi finanšu un ievērojami domino efekta relatīvie rādītāji. Savukārt atbilstoši nelielajam apstrādāto maksājumu apjomam un salīdzinājumā ar ECB metodikā noteikto apgrozījumu sistēmiski nozīmīgām sistēmām šie riski bija vērtējami kā nenozīmīgi. Tādējādi tas ļauj novērtēt EKS nevis kā sistēmiski nozīmīgu maksājumu sistēmu, bet kā sistēmiski ievērojamu maksājumu sistēmu.

2.2. EKS novērtējums atbilstoši sistēmiski ievērojamas maksājumu sistēmas statusam

Sistēmiski ievērojamas maksājumu sistēmas nozīme klientu maksājumu apstrādē un norēķinos ir liela, un traucējumi šādā sistēmā rada būtisku ekonomisko efektu un var mazināt sabiedrības uzticību kopējai maksājumu sistēmai un nacionālajai valūtai. Tomēr šādas sistēmas finanšu risku pakāpe ir mazāka par sistēmiski nozīmīgas maksājumu sistēmas iespējamajiem finanšu riskiem. Lai nemazinātu sistēmas efektivitāti tautsaimniecības kontekstā un saskaņojot EKS novērtējumu ar ECB metodiku sistēmiski ievērojamām sistēmām, EKS patlaban netiek vērtēta pēc sistēmas finanšu riskus ierobežojošiem pamatprincipiem (III–VI). EKS darbības kvalitāti apliecina sistēmas pilnīga atbilstība I, II un VII–X pamatprincipam.

I pamatprincips. Visās saistītajās jurisdikcijās vajadzētu būt labi veidotai sistēmas juridiskajai bāzei.

Klientu maksājumu sistēmām, kas saskaņā ar ECB metodiku identificētas kā sistēmiski ievērojamas sistēmas, vajadzētu būt labi veidotai juridiskajai bāzei. Sistēmas dalībnieki tiks pakļauti finanšu riskiem, ja sistēmas noteikumi un procedūras nebūs skaidras un īstenojamas. EKS darbības tiesiskais pamats ir identisks SAMS darbības tiesiskajam pamatam (sk. I pamatprincipu 1.2. sadaļā).

EKS darbības procedūras regulē šādi Latvijas Bankas noteikumi: Starpbanku norēķinu veikšanas noteikumi, līgums "Par elektronisko norēķinu veikšanu Latvijas Bankas klīringa sistēmā" un "EKS funkcionālais apraksts" (visi kopā tālāk tekstā – EKS noteikumi).

- Starpbanku norēķinu veikšanas noteikumi nosaka norēķinu veikšanas kārtību EKS – Latvijas Banka veic norēķinus latos starp bankām, kurām atvērti norēķinu konti Latvijas Bankā un kuras ir SAMS dalībnieces. Maksājuma rīkojumi ir neatsaucami ar brīdi, kad tie nosūtīti EKS. Klīringa norēķins ir galīgs ar brīdi, kad veikti visi attiecīgā klīringa cikla kredīta pozīciju grāmatojumi.
- "EKS funkcionālajā aprakstā" iekļauts EKS tehniskais apraksts, ziņojumu un maksājumu failu formātu apraksti, kā arī maksājuma ziņojumu pārbaudes kritēriji.

EKS normatīvie akti un līgumi veido stabilu un atbilstošu juridisko pamatu EKS darbībai Latvijas Republikā. Tādējādi EKS pilnībā atbilst I pamatprincipam.

II pamatprincips. Sistēmas noteikumiem un procedūrām vajadzētu sniegt tās dalībniekiem skaidru izpratni par sistēmas ietekmi uz katru no finanšu riskiem, kas tiem rodas, piedaloties sistēmā.

Klientu maksājumu sistēmas, kas saskaņā ar ECB metodiku tiek uzskatīta par sistēmiski ievērojamu, dalībniekiem vajadzētu skaidri izprast finanšu riskus, kas var rasties, piedaloties šajā sistēmā. Šādai informācijai vajadzētu būt aprakstītai sistēmas noteikumos un procedūrās, kuras nosaka visu iesaistīto pušu tiesības un pienākumus.

EKS noteikumi nosaka EKS vispārējos darbības un norēķinu veikšanas principus abos klīringa norēķinu ciklos, sistēmas darba laiku, prasības dalībai sistēmā un sistēmas darbību ārkārtas situācijās. EKS noteikumi nosaka pušu saistības finanšu risku ierobežošanā, sniedz sistēmas dalībniekiem pilnīgu izpratni par riskiem, kādi tiem var rasties saistībā ar dalību sistēmā, un tie ir publiski pieejami Latvijas Bankas interneta lapā.

Par EKS dalībnieku var kļūt jebkurš SAMS dalībnieks, papildus noslēdzot līgumu "Par elektronisko norēķinu veikšanu Latvijas Bankas klīringa sistēmā", kurā noteiktas sistēmas dalībnieku tiesības un pienākumi, piedaloties EKS. Līgums "Par elektronisko norēķinu veikšanu Latvijas Bankas klīringa sistēmā" ir Starpbanku norēķinu veikšanas noteikumu neatņemama sastāvdaļa, un sistēmas dalībnieki, parakstot šo līgumu, apstiprina, ka iepazinušies ar EKS noteikumiem un apņemas tos ievērot.

Sistēmas dalībnieki tiek informēti par EKS noteikumos veiktajiem grozījumiem, un visi grozījumi pirms to apstiprināšanas Latvijas Bankas valdē tiek saskaņoti ar sistēmas dalībniekiem.

EKS darbību regulējošie noteikumi un līgumi ir skaidri, saprotami un atbilstoši pašreizējai sistēmas darbībai un sniedz tās dalībniekiem skaidru priekšstatu par sistēmas ietekmi uz finanšu riskiem, kas saistīti ar dalību EKS. Tādējādi EKS pilnībā atbilst II pamatprincipam.

VII pamatprincips. Sistēmai vajadzētu nodrošināt augstu drošību un operāciju uzticamību un paredzēt rezerves iespējas dienas darījumu apstrādes savlaicīgai pabeigšanai ārkārtas situācijās.

Tāpat kā finanšu sektora dalībnieki paļaujas uz finanšu tirgus transakciju norēķinu liela apjoma maksājumu sistēmās, arī reālā sektora aģenti – privātpersonas un MVU – ir ļoti atkarīgi no klientu maksājumu sistēmu pieejamības. Saskaņā ar ECB metodiku sistēmiski ievērojamām klientu maksājumu sistēmām vajadzētu būt drošām, operacionāli uzticamām un ar rezerves iespējām dienas darījumu apstrādes savlaicīgai pabeigšanai.

EKS ir automatizēta maksājumu sistēma, kuras norēķins tiek veikts sistēmas dalībnieku norēķinu kontos SAMS. EKS tiek izmantots tāds pats SWIFT klientu maksājumu ziņojumu formāts kā SAMS – MT103. EKS datu pārraidei izmanto Latvijas Bankas Starpbanku datu pārraides tīklu (tālāk tekstā – SDPT). SDPT dati tiek šifrēti un elektroniski parakstīti saskaņā ar Latvijas Bankas "Starpbanku datu pārraides tīkla lietošanas noteikumiem" un "Informācijas šifrēšanas un elektroniskās parakstīšanas noteikumiem", tādējādi nodrošinot datu pilnīgu aizsardzību.

Lai nodrošinātu augstu drošību un operacionālo uzticamību, EKS sastāv no pamatsistēmas un rezerves sistēmas, kas atrodas divās atsevišķās ēkās. Datu apmaiņa starp pamatsistēmu un rezerves sistēmu notiek reālajā laikā, un, ja pamatsistēmā rodas darbības traucējumi, otrajā ēkā iespējams atjaunot sistēmas darbību stundas laikā, tādējādi nezaudējot informāciju.

Lai efektīvi varētu apzināt un savlaicīgi novērst sistēmās radušās problēmas, Latvijas Banka formulējusi "Ārkārtas labojumu ieviešanas kārtību Latvijas Bankas maksājumu informācijas sistēmās". Maksājumu sistēmu pārvaldes un Informācijas sistēmu pārvaldes darbinieki katru mēnesi apspriež aktuālākos EKS problēmu risinājumus.

EKS nodrošina augstu drošību un operacionālo uzticamību sistēmas normālas darbības apstākļos, kā arī ārkārtas situācijās, tādējādi EKS pilnībā atbilst VII pamatprincipam.

VIII pamatprincips. Sistēmai vajadzētu piedāvāt tādas maksājumu veikšanas līdzekļus, kas ir praktiski to lietotājiem un efektīvi tautsaimniecībai.

Saskaņā ar ECB metodiku visām sistēmām, kuras tiek uzskatītas par sistēmiski ievērojamām, vajadzētu būt praktiskām lietotājiem un efektīvām tautsaimniecības attīstībai. Praksē sistēmu projektētājiem parasti jāizvēlas starp izmaksu samazināšanu un citu mērķu sasniegšanu, piemēram, sistēmas paaugstinātu drošību. Maksājumu veikšanas iespējām sistēmā būtu jāatbilst uzņēmējdarbības praksei valstī, un sistēmas attīstībā vajadzētu ņemt vērā tās ietekmi uz tautsaimniecību kopumā.

EKS apstrādā latos veiktos neliela apjoma kredīta pārvedumus starp bankām. EKS ir automatizēta maksājumu sistēma, un sistēmas neto norēķina efekts liecina par efektīvu klīringa sistēmu. Lai palielinātu sistēmas efektivitāti tautsaimniecības kontekstā, 2004. gada sākumā tika īstenota pāreja no viena klīringa norēķinu cikla un fiksētā tarifa uz diviem klīringa norēķinu cikliem un dalīto tarifu atkarībā no transakciju skaita sistēmā.

Ieviešot divus klīringa norēķinu ciklus, EKS dalībniekiem radīta iespēja veikt klientu tās pašas dienas maksājumu norēķinu. Pirmajā klīringa ciklā maksājumi tiek pieņemti no plkst. 8.30 līdz plkst. 10.30 un otrajā klīringa ciklā – no plkst. 10.30 līdz plkst. 15.00. Ārkārtas gadījumos klīringa neto pozīciju grāmatojumu atliek līdz plkst. 16.00. Pēc katra klīringa cikla norēķina pabeigšanas Latvijas Banka nosūta sistēmas dalībniekiem klīringa rezultāta failus, kuri ietver informāciju gan par dalībnieka sagatavotajiem un klīringā iekļautajiem, gan dalībniekam adresētajiem maksājumiem.

EKS nav noteikta regulāra maksa par dalību sistēmā, un sistēmas dalībniekiem nav jāmaksā iestāšanās maksa. Par katru maksājuma rīkojumu sistēmas dalībnieks maksā atkarībā no iesniegto maksājuma rīkojumu skaita mēnesī: par pirmajiem 10 000 maksājuma rīkojumiem – Ls 0.015, no 10 001 līdz 100 000 – Ls 0.007 un, sākot ar 100 001, – Ls 0.002. Sistēmas dalībnieku maksa par sistēmā apstrādātajiem maksājumiem pilnībā sedz EKS uzturēšanas izmaksas.

EKS ir efektīva neto norēķina sistēma un piedāvā pakalpojumus atbilstoši privātpersonu un MVU pieprasījumam, tādējādi EKS pilnībā atbilst VIII pamatprincipam.

IX pamatprincips. Sistēmas dalības kritērijiem vajadzētu būt objektīviem un publiskotiem, lai veicinātu godīgu un brīvu pieejamību šai sistēmai.

Saskaņā ar ECB metodiku visām sistēmām, kuras tiek uzskatītas par sistēmiski ievērojamām, vajadzētu būt objektīviem un publiskotiem dalības kritērijiem. Pieejamības kritērijiem vajadzētu būt tādiem, kas veicina konkurenci klientu maksājumu sistēmas dalībnieku starpā, attīstot efektīvus un lētus (*low-cost*) maksājumu pakalpojumus.

Galvenie nosacījumi EKS dalībniekam ir dalība SAMS (sk. IX pamatprincipu 1.2. sadaļā) un līguma "Par elektronisko norēķinu veikšanu Latvijas Bankas klīringa sistēmā" noslēgšana. Šādas prasības dalībai EKS noteiktas, lai aizsargātu sistēmas dalībniekus pret papildu riskiem no citu pušu dalības sistēmā.

EKS dalības kritēriji ir objektīvi un saprotami un nodrošina tās dalībniekiem godīgu un brīvu pieeju, tādējādi EKS pilnībā atbilst IX pamatprincipam.

X pamatprincips. Sistēmas pārvaldes kārtībai vajadzētu būt efektīvai, saprotamai un atklātai.

Saskaņā ar ECB metodiku sistēmiski ievērojamas maksājumu sistēmas pārvaldes kārtībai vajadzētu būt efektīvai, saprotamai un atklātai. Pārvaldes kārtība nodrošina struktūru, kādā tiek noteikti un sasniegti sistēmas vispārīgie mērķi, kā arī kādā veidā tiek pārraudzīta to izpilde. Pārvaldes kārtībai vajadzētu nodrošināt brīvu vadības darbību, lai tiktu sasniegti sistēmas, tās dalībnieku un visas sabiedrības interešu mērķi. Sistēmas pārvaldes kārtībai vajadzētu būt saprotamai un atklātai, lai visām iesaistītajām pusēm būtu pieejama informācija, kas uz tām attiecas.

EKS pārvaldes kārtība ir identiska SAMS pārvaldes kārtībai (sk. X pamatprincipu 1.2. sadaļā).

Latvijas Banka nodrošina atklātu, saprotamu un efektīvu EKS vadību, tādējādi EKS pilnībā atbilst X pamatprincipam.

3. SAMS UN EKS IKDIENAS PĀRRAUDZĪBA

SAMS un EKS ikdienas pārraudzība tiek veikta, lai operatīvi iegūtu informāciju par sistēmu darbību, to traucējumiem vai neparedzētām pārmaiņām sistēmu darbības rādītājos. Pārraudzības uzdevums ir analizēt šo informāciju un norādīt iespējamos riskus, kas var negatīvi ietekmēt sistēmu nepārtrauktu darbību. Ikdienas pārraudzība ietver dažādu ar sistēmu darbību saistītu procesu pārraudzību, un tās funkcijas strikti nodalītas no sistēmu operacionālajām funkcijām. SAMS un EKS ikdienas pārraudzībā ietverti šādi uzdevumi:

1) maksājumu sistēmu statistisko datu analīze. Ikdienas pārraudzība ietver sistēmas finanšu risku un domino efekta risku rādītāju svārstību analīzi. Tā, piemēram, 2003. gadā EKS neto norēķina efekta dienas rādītājs lielākoties svārstījās 9.8 procentu punktu intervālā ap gada vidējo rādītāju, t.i., sistēmas efektivitātes variācija bija no 8.9% līdz 18.7%. Sistēmu statistikas analīze palīdz operatīvi izvērtēt sistēmā apstrādāto maksājumu skaita un apjoma pārmaiņas, kā arī ar maksājumu sistēmām un to dalībniekiem saistītās tendences. Tā, piemēram, 2003. gadā sistēmas pieejamības rādītāja variācijas apjoms bija 0.72%, taču gada vidējais rādītājs (99.83%) bija augstākais kopš SAMS ieviešanas. Sistēmu pārraugiem pieejama informācija par sistēmās iepriekšējā dienā apstrādātajiem maksājumiem, kas ļauj operatīvi analizēt maksājumu sistēmu darbību jebkurā periodā. Tā, piemēram, 2004. gada sākumā pagarinot EKS darba laiku, bija vērojams dažu banku maksājumu plūsmu pieaugums. Veicot maksājumu sistēmu analīzi, tika konstatēts, ka bankas, kuras iepriekš daļu maksājumu veica ārpus EKS, pagarinot sistēmas darba laiku un ieviešot otro klīringa ciklu, sākušas veikt maksājumus ar EKS starpniecību. SAMS un EKS pārraugi reizi mēnesī veic datu analīzi par maksājumu sistēmās apstrādāto maksājumu skaitu un apjomu, maksājuma vidējo lielumu, maksājumu sistēmu dalībnieku, maksājumu veidu un citu datu analīzi, kas regulāri tiek publicēta ceturkšņu un gada pārskatos;

2) maksājumu sistēmu darbību regulējošās juridiskās bāzes pārskatīšana. Noteikumu un likumu izstrādi vērtē sistēmu pārraugi. 2003. gadā tika veikti grozījumi Starpbanku norēķinu veikšanas noteikumos. Sistēmu pārraugi vērtēja šo noteikumu grozījumu projektu un sniedza komentārus, kas tika ņemti vērā, papildinot sistēmas noteikumus, t.sk. tika iekļauti arī 2003. gada sākumā veiktā SAMS novērtējuma atklāto nepilnību labojumi;

3) SAMS un EKS risku novērtējumu analīze. Maksājumu sistēmu pārvaldes risku koordinators katru gadu veic SAMS un EKS risku novērtējumu. Analizējot 2004. gada 1. pusgada risku novērtējumu, konstatēts, ka apskatīti visi iespējamie riski, risku ierobežojošie pasākumi ir atbilstoši un atlikušā riska līmenis – pieņemams;

4) incidentu un to iespējamās ietekmes uz maksājumu sistēmu nepārtrauktu darbību analīze. Incidentu pārraudzība ir viens no būtiskākajiem sistēmu pārraudzības uzdevumiem, jo tā tieši ietekmē sistēmu darbību un to dalībniekus. SAMS un EKS incidentu noskaidrošanai izveidota īpaša darba grupa, kurā iesaistīti Maksājumu sistēmu pārvaldes un Informācijas sistēmu pārvaldes darbinieki. Darba grupa reizi mēnesī apspriež aktuālas SAMS un EKS problēmas. Sistēmu pārraugi darba grupā izsaka viedokli par attiecīgo problēmu risinājumiem. 2003. gadā bijuši vairāki nelieli, galvenokārt ar EKS saistīti, incidenti, kurus darba grupa ir atrisinājusi.

4. MAKSĀŠANAS LĪDZEKĻU PĀRRAUDZĪBA

Maksājumu sistēmas efektivitāti ļoti tieši ietekmē banku klientiem piedāvātie maksāšanas līdzekļi. Latvijas Banka apkopo un analizē informāciju par Latvijā lietotajiem maksāšanas līdzekļiem. Ja nepieciešams, tā izstrādā maksāšanas līdzekļu lietošanas normatīvos dokumentus, noteikumus vai rekomendācijas, lai mazinātu riskus valsts maksājumu sistēmā, ja kāda maksāšanas līdzekļa ietekme būtiski pieaug un tā izmantošana rada draudus efektīvai un drošai maksājumu sistēmas darbībai.

4.1. Maksāšanas līdzekļi Latvijā

Latvijas maksājumu sistēma ir relatīvi jauna, un jau sākumā tā attīstījusies, bankām ieviešot tehnoloģiski modernus un progresīvus maksāšanas līdzekļus. Bezskaidrās naudas maksāšanas līdzekļu attīstība notikusi ļoti strauji. Attīstoties infrastruktūrai, bankas saviem klientiem sniedza arvien jaunas un plašākas iespējas, lai tie varētu norēķināties par precēm un pakalpojumiem, izmantojot naudas līdzekļu noguldījumus banku kontos. Latvijas maksājumu sistēmā ļoti plaši tiek lietoti elektroniskie norēķini.

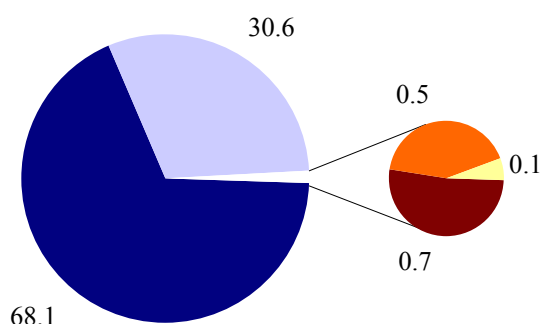
Latvijas bankas klientiem nodrošina visu veidu bezskaidrās naudas maksāšanas līdzekļus. Bezskaidrās naudas maksāšanas līdzekļus iedala kredīta un debeta instrumentos, un kā atsevišķu maksāšanas līdzekļu grupu var izdalīt maksājumu kartes. Latvijas banku sistēmā visplašāk tiek lietoti kredīta instrumenti (kredīta pārvedumi u.c.) un maksājumu kartes (sk. 4.1. att.).

4.1. attēls

MAKSĀŠANAS LĪDZEKĻI

(2003. gada beigās; maksājumu skaits; %)

- Kredīta pārvedumi
- Maksājumi ar norēķinu kartēm
- Pārējie maksāšanas līdzekļi
- Regulārie maksājumi
- Tiešā debeta maksājumi
- Citi maksāšanas līdzekļi

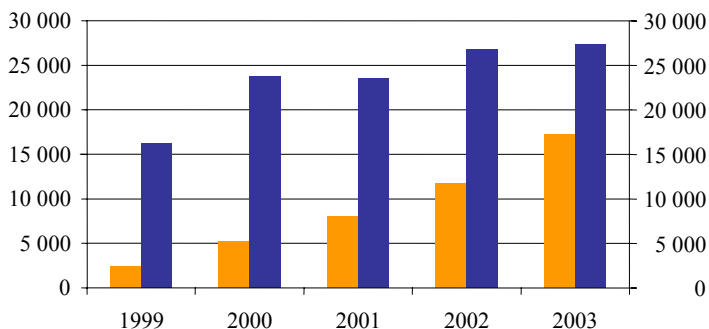
Kredīta pārvedumi sasniedz 68.1% no banku sistēmas bezskaidrās naudas maksājumu skaita un 99.8% no apjoma. Kopš 2002. gada visi kredīta pārvedumi Latvijas banku sistēmā tiek veikti elektroniski, t.i., bankas klientu maksājuma rīkojumos ietvertā informācija tiek nodota, izmantojot telekomunikāciju sakarus. Elektroniskie kredīta pārvedumi būtiski samazināja pārvedumu izpildes laiku un apstrādes izmaksas. Kredīta pārvedumu latos iespējams veikt pāris minūšu laikā no brīža, kad maksātāja banka saņēmusi klienta maksājuma rīkojumu. Banku klientiem mūsdienās nodrošinātas arī daudzveidīgas iespējas maksājuma rīkojumu iesniegšanai bankās. Paplašinot pakalpojumu klāstu, bankas piedāvā klientiem alternatīvas iespējas maksājuma rīkojumu iesniegšanai papīra dokumenta veidā banku telpās, piemēram, elektroniskie bankas pakalpojumi (*home-banking*), internetbanka, telefonbanka un mobilā banka. Šie banku produkti klientiem nodrošina efektīvus un drošus sakaru līdzekļus un ļauj ietaupīt gan laiku, gan naudu. Pēdējos gados elektroniskā veidā iesniegto kredīta pārvedumu skaits audzis ļoti strauji (sk. 4.2. att.). Lai gan joprojām liela daļa kredīta pārveduma rīkojumu tiek iesniegti bankā papīra dokumenta veidā, to īpatsvars kredīta pārvedumu kopskaitā krasi samazinās.

4.2. attēls

NEBANKU KREDĪTA PĀRVEDUMU SKAITS

(perioda beigās; tūkst.)

- Elektroniskā veidā iesniegtie kredīta pārvedumi
- Papīra dokumenta veidā iesniegtie kredīta pārvedumi

Debēta instrumenti (čeki un tiešais debēts) Latvijā tiek lietoti reti. Čekus visā Eiropā izmanto aizvien retāk. Tas saistīts ar ES politiku mazināt čeku lietošanu to neefektivitātes un ietvertā kredītriska dēļ. Savukārt tiešā debēta norēķini ir samērā jauns banku produkts, kas Latvijā vēl nav kļuvis īpaši populārs.

Ņemot vērā elektronisko maksāšanas līdzekļu straujo attīstību, Latvijas Bankas uzdevums ir ar maksāšanas līdzekļiem saistīto risku analīze un savlaicīga to mazināšana. Tāpēc Latvijas Banka, pārraudzīdama Latvijas maksājumu sistēmu, pievērš uzmanību maksāšanas līdzekļu drošībai un apstiprinājusi "Rekomendācijas darījumu veikšanai ar elektroniskajiem maksāšanas līdzekļiem" (tālāk tekstā – rekomendācijas). 2003. gada beigās Latvijas Banka maksājumu sistēmas pārraudzības ietvaros veikusi aptauju par rekomendāciju izpildi.

4.2. "Rekomendāciju darījumu veikšanai ar elektroniskajiem maksāšanas līdzekļiem" izpilde

Aptaujas galvenais mērķis bija noskaidrot, kā tiek pildītas rekomendācijas, informējot klientus par elektronisko maksāšanas līdzekļu lietošanas vispārīgo kārtību un nosakot banku un klientu saistības un atbildību darījumos ar elektroniskajiem maksāšanas līdzekļiem.

Aptaujas rezultāti rāda, ka rekomendācijas pamatā tiek ievērotas. Banku atbildes liecina, ka tiek ņemtas vērā rekomendācijas attiecībā uz minimālo informāciju, kas jāiekļauj elektronisko maksāšanas līdzekļu izdošanas un lietošanas noteikumos, un informāciju, kas jāsniedz par darījumiem ar elektroniskajiem maksāšanas līdzekļiem.

Atsevišķu rekomendāciju prasību izpildē tika konstatētas arī nepilnības. Bankas klientiem galvenokārt piedāvā četru veidu elektroniskos maksāšanas līdzekļus: telefonbanku, internetbanku, elektroniskos bankas pakalpojumus (*home-banking*) un maksājumu kartes. Lielākās nepilnības rekomendāciju ievērošanā konstatētas maksājumu karšu jomā. Maksājumu karšu lietošanu un apkalpošanu lielā mērā nosaka starptautisko maksājumu karšu kompāniju (*Eurocard/MasterCard*, *VISA*) izstrādātie noteikumi, kurus bankas cenšas ievērot vispirms. Viens no iemesliem, kāpēc pilnībā netiek ievērotas minētās maksājumu karšu lietošanas prasības, varētu būt rekomendāciju un starptautisko maksājumu karšu kompāniju prasību atšķirības.

Aptaujas rezultātu apkopojumā analizētas banku atbildes par dažu konkrētu rekomendāciju prasību izpildi.

Elektroniskā maksāšanas līdzekļa turētāja atbildība elektroniskā maksāšanas līdzekļa nozaudēšanas vai zādzības gadījumā

Rekomendāciju 4.2.1. punktā noteikts, ka līdz brīdim, kad turētājs iesniedz paziņojumu emitentam (bankai) vai institūcijai, kuru noteicis emitents, to turētāja iespējamo zaudējumu limits, kuri radušies elektroniskā maksāšanas līdzekļa nozaudēšanas vai zādzības gadījumā,

nepārsniedz 150 eiro ekvivalentu. Šī rekomendāciju prasība īpaši nozīmīga maksājumu karšu nozaudēšanas vai zādzības gadījumā, jo Latvijā, norēķinoties ar maksājumu karti par pirkumiem līdz 150 latiem, netiek pieprasīta personu apliecinoša informācija, bet tikai paraksts, par kura autentiskumu maksājumu kartes pieņēmējs nav atbildīgs.

Aptaujas rezultāti liecina, ka šī rekomendāciju prasība precīzi netiek ievērota nevienā bankā. Banku noteikumos un līgumos parasti noteikts, ka līdz paziņojuma par maksāšanas līdzekļa nozaudēšanu vai zādzību iesniegšanas brīdim klients ir atbildīgs par visām darbībām un darījumiem ar tam piederošo elektronisko maksāšanas līdzekli. Tomēr bankas vai paši klienti parasti var noteikt darījuma summas vai dienas limitu darījumiem ar elektronisko maksāšanas līdzekli, tādējādi ierobežojot zaudējumus līdz noteiktai summai. Katras bankas noteikumos, kuros reglamentēta elektronisko maksāšanas līdzekļu lietošana, noteikti minimālie pasākumi drošai elektroniskā maksāšanas līdzekļa glabāšanai un klienta atbildībai par paviršu vai nolaidīgu elektroniskā maksāšanas līdzekļa glabāšanu. Viena no būtiskām klienta saistībām ir nekavējoties ziņot bankai vai institūcijai, kuru noteikusi banka, par maksāšanas līdzekļa nozaudēšanu vai zādzību. Turklāt bankas saviem klientiem nodrošinājušas iespēju ērti un efektīvi paziņot par notikušo jebkurā diennakts laikā. Banku prakse rāda, ka katrs gadījums tiek izskatīts individuāli, analizējot to, cik lielā mērā klients pats vainojams zaudējumos, kas radušies elektroniskā maksāšanas līdzekļa nozaudēšanas vai nozagšanas gadījumā. Izanalizējusi faktus, banka lemj par klienta zaudējumu atlīdzināšanas apjomu. Maksājumu karšu biznesā aktīvākās bankas uztur norēķinu karšu darījumu diennakts monitoringa sistēmas, kas reālā laika režīmā veic norēķinu karšu darījumu pārbaudi, lai savlaicīgi atklātu un novērstu norēķinu karšu izmantošanu krāpnieciskos nolūkos un mazinātu iespējamos zaudējumus, ko klientam un bankai var radīt kartes īpašnieka nesankcionēta norēķinu kartes izmantošana. Turklāt šādas monitoringa sistēmas nodrošina iespēju laikus novērst ar norēķinu karšu apkalpošanas tehniskajām kļūmēm saistītās problēmas. Šādu monitoringa sistēmu uztur arī BSC, kas apkalpo to pārējo banku maksājumu karšu norēķinus, kuras neuztur savus maksājumu karšu pieņemšanas vietu tīklus. Lai mazinātu neautorizētu maksājumu karšu izmantošanu, bankas sākušas viedkaršu izlaišanu un maksājumu karšu pieņemšanas vietu modernizāciju, nodrošinot kartes autorizāciju ar PIN kodu.

Latvijā 15 banku precīzi neievēro arī prasību nenoteikt elektroniskā maksāšanas līdzekļa turētāja atbildību par turpmākajiem zaudējumiem pēc paziņošanas par elektroniskā maksāšanas līdzekļa nozaudēšanu vai zādzību. Banku atbildes liecina, ka parasti šī prasība netiek ievērota attiecībā uz kredītkartēm, jo nelielu summu darījumos ārvalstīs kredītkartes netiek autorizētas, katru reizi tieši sazinoties ar emitenta banku. Bankas noteikušas, ka klients 24 stundas un pat vēl ilgāk pēc paziņošanas par kartes nozaudēšanu vai zādzību ir atbildīgs par katru ar karti veikto darījumu 100–300 ASV dolāru apjomā (atbilstoši attiecīgās bankas noteikumiem). 12 banku nav noteikušas pat šādu limitu. Tas ir būtisks klientu aizsardzības trūkums, jo kredītkartes ir ekskluzīvs banku produkts, ar kuru tās apliecina uzticību klientiem un garantē ērtus norēķinus starptautiskā mērogā. Debetkaršu turētāji aizsargāti labāk, jo katrs ar šīm kartēm veiktais darījums parasti tiek autorizēts, tieši sazinoties ar emitenta banku. Ja banka saņēmusi klienta paziņojumu par kartes nozaudēšanu vai zādzību, attiecīgās kartes izmantošanas iespējas nekavējoties tiek apturētas. Bankas un BSC nodrošina klientiem iespēju paziņot par kartes nozaudēšanu vai zādzību, visu diennakti izmantojot telekomunikāciju sakarus.

Būtiska rekomendāciju prasība klientu aizsardzībai (4.2.3. punkts) ir tāda, ka klients nav atbildīgs par zaudējumiem, ja maksāšanas līdzeklis izmantots bez tā fiziskas uzrādīšanas vai elektroniskas identifikācijas. Šāda prasība palīdz novērst gadījumus, kad kāda trešā persona, nosaucot svešas maksājumu kartes numuru un derīguma termiņu (nelietojot nekādus citus

kartes īpašnieka autorizācijas pasākumus), var brīvi norēķināties par pirkumiem internetā. Norēķini par pirkumiem internetā, izmantojot maksājumu karti, ir plaši izplatīti. Krāpnieciskie darījumi ar maksājumu kartēm internetā būtiski apdraud karšu lietotāju uzticību karšu produktu drošībai. Lai mazinātu šādus riskus, bankas piedāvā citas iespējas ērti un samērā droši norēķināties par pirkumiem internetā.

Klientu informēšana par elektronisko maksāšanas līdzekļu lietošanas noteikumu grozījumiem

Rekomendācijās noteikts, ka elektronisko maksāšanas līdzekļu emitentam individuāli jāinformē klienti, ja tiek veikti grozījumi elektronisko maksāšanas līdzekļu noteikumos, un jāparedz vismaz 30 dienu periods, lai klienti varētu vai nu pieņemt šos noteikumus, vai arī atteikties turpmāk izmantot elektronisko maksāšanas līdzekli.

Aptaujas rezultāti liecina, ka bankas šīs prasības izpilda, taču ne vienmēr visi klienti individuāli tiek informēti par noteikumu grozījumiem. Klienti par noteikumu grozījumiem galvenokārt tiek informēti, izvietojot informāciju bankas telpās. Banku noteikumos parasti noteikta klientu atbildība par sekošanu noteikumu grozījumiem. Klienti, kuri lieto attālinātas pieejas banku pakalpojumus (internetbanku, mobilo banku u.c.), tiek informēti individuāli, izmantojot elektroniskos sakaru līdzekļus (internetu, e-pastu, tālruni u.c.). Parasti bankas savlaicīgi izieto informāciju par noteikumu grozījumiem.

Bankas atbildība par neizpildītiem vai kļūdaini izpildītiem klienta darījumiem ar elektroniskajiem maksāšanas līdzekļiem, ja tie uzsākti ierīcēs/termināļos vai izmantojot aprīkojumu, kas nav pakļauts emitenta tiešai vai ekskluzīvai kontrolei

Praksē banku atbildība šādos gadījumos parasti nav noteikta, vai arī noteikumos ir atruna par klienta atbildību par darījumiem, kas veikti ar tā elektronisko maksāšanas līdzekli. Bankas katru strīda gadījumu izskata atsevišķi, lai lemtu par klienta zaudējumu atlīdzināšanu un klienta vainas pakāpi zaudējumu rašanās dēļ. Turklāt Latvijas Komerčbanku asociācija nodrošina strīdu efektīvu risināšanu, izmantojot ārpustiesas instanci – banku ombudu – un tādējādi ātri atrisinot domstarpības, ja starp banku un klientu nav panākta vienošanās. Apkopotie aptaujas rezultāti liecina, ka tikai trijām bankām bijuši tiesā risināmi strīda gadījumi. Vairākumā gadījumu bankas ar klientiem vienojas un atrisina strīdus, nenododot lietu tiesas instancēm.

Secinājumi

Novērtējot aptaujas rezultātus, var secināt, ka rekomendācijas lielā mērā tiek ievērotas, tomēr jāatzīst, ka elektronisko maksāšanas līdzekļu lietošanas noteikumos bankas lielu daļu atbildības par zaudējumiem, kas klientam radušies, izmantojot elektroniskos maksāšanas līdzekļus, nosaka klientam. Šāds stāvoklis, kas lielākoties veidojas attiecībā uz maksājumu kartēm, skaidrojams ar to, ka bankas Latvijā galvenokārt piedāvā starptautiskās maksājumu kartes. Šo karšu lietošanu regulē starptautiski standarti un noteikumi, kas ir saistoši karšu emitenta bankām un nosaka bankām atšķirīgas, ne tik stingras prasības klientu aizsardzībai, kā noteikts rekomendācijās.

Arī ES veiktais pētījums par Eiropas Komisijas Ieteikumu Nr. 97/489/EC "Par darījumiem ar elektroniskajiem maksāšanas līdzekļiem un īpaši par attiecībām starp to emitentu un turētāju", pamatojoties uz ko tika izstrādātas rekomendācijas, ieviešanu ES valstīs rāda, ka šo ieteikumu prasību izpilde lielākajā daļā valstu ir neprecīza. Tā kā Latvijas banku konkurence ir spēcīga un tām ir svarīgi saglabāt klientu uzticību, bankas arvien uzlabo un attīsta ar elektroniskajiem maksāšanas līdzekļiem saistītos drošības pasākumus un pilnveido elektronisko maksāšanas līdzekļu lietošanas noteikumus.

Rekomendācijas nosaka labo praksi, ko vēlams ieviest Latvijā, lai nostiprinātu klientu uzticību banku sektoram. Tāpēc banku elektronisko maksāšanas līdzekļu lietošanas noteikumos skaidri jāformulē banku atbildība konkrētos ar elektronisko maksāšanas līdzekļu lietošanu un apkalpošanu saistītos gadījumos. Tas būtiski uzlabotu elektronisko maksāšanas līdzekļu lietošanas caurredzamību un mazinātu strīda gadījumu skaitu. Ņemot vērā situāciju ES, Latvijas Banka pagaidām nenoteiks papildu pasākumus, lai rekomendāciju prasību ievērošana uzlabotos, bet turpinās analizēt situāciju elektronisko maksāšanas līdzekļu jomā Latvijā un tās attīstības tendences ES.

4.3. IBAN ieviešana Latvijā

Lai uzlabotu maksājumu automatizētu apstrādi, samazinātu kļūdaino maksājumu skaitu un maksājumu izpildes, labošanas un kļūdu izmeklēšanas izmaksas, kā arī lai sakārtotu finanšu sistēmu atbilstoši Eiropas Parlamenta un Padomes Regulas Nr. 2560/2001 "Par pārrobežu maksājumiem eiro" prasībām, Latvijas Banka un bankas vienojās par IBAN (*International Bank Account Number*) standarta ieviešanu Latvijā.

IBAN ir starptautisks bankas konta numura standarts, ko izstrādājusi Eiropas Banku standartu komiteja un Starptautiskā Standartizācijas organizācija, lai IBAN starptautiski izmantotu kā bankas rekvizītu, kas viennozīmīgi identificētu klienta konta numuru finanšu iestādē. Līdz 2004. gada vidum IBAN bija ieviests jau 32 Eiropas valstīs un to teritorijās.

Latvijas IBAN tika ieviests, pamatojoties uz visu banku apstiprināto "IBAN standarta ieviešanas koncepciju".

Atbilstoši koncepcijai Latvijas Banka, vienojoties ar bankām, izstrādāja un apstiprināja "IBAN lietošanas noteikumus", kas stājās spēkā ar 2004. gada 1. janvāri un nosaka prasības attiecībā uz Latvijas IBAN piešķiršanas, pārbaudes un izmantošanas kārtību. Noteikumi ir saistoši visām Latvijas Republikā reģistrētajām kredītiestādēm un citām iestādēm (t.sk. VAS "Latvijas Pasts"), kas apkalpo klientu kontus un izpilda klientu bezskaidrās naudas maksājumus. Lai pakāpeniski sakārtotu finanšu sistēmu un sagatavotu klientus Latvijas IBAN izmantošanai, līdz 2005. gada 1. janvārim noteikts pārejas periods, kurā bankas klientu kontu identificēšanai līdztekus var izmantot gan līdz šim lietotos klientu konta numurus, gan IBAN. Sākot ar 2005. gada 1. janvāri, Latvijā kā klientu konta identifikators tiks lietots tikai Latvijas IBAN.

Eiropas Parlamenta un Padomes Regula Nr. 2560/2001 "Par pārrobežu maksājumiem eiro" nosaka pienākumu bankām piešķirt klientiem IBAN un klientiem to norādīt savos rēķinos par Eiropas Ekonomiskās telpas (ES valstis, Islande, Lihtenšteina un Norvēģija) pārrobežu saimnieciskajiem darījumiem eiro. Regulas prasību ievērošana ir svarīga gan bankām, gan visiem tiem klientiem, kuri veic pārrobežu maksājumus eiro Eiropas Ekonomiskajā telpā, jo par maksājumiem, kuros nebūs norādīts saņēmēja IBAN, gan Latvijas, gan Eiropas valstu bankas drīkst piemērot paaugstinātu komisijas maksu. Komisijas maksai par pārrobežu pārskaitījumu eiro uz Eiropas Ekonomiskās telpas valsti, norādot saņēmēja IBAN un saņēmēja bankas BIC (*Bank Identifier Code*), un komisijas maksai par līdzīgu pārskaitījumu dalībvalsts robežās jābūt vienāda. Minētie nosacījumi attiecas tikai uz pārskaitījumiem, kas nepārsniedz 12 500 eiro (no 2006. gada 1. janvāra – 50 000 eiro).

Latvijas IBAN struktūra (21 simbols) ir šāda: 2 burti (valsts kods), 2 cipari (kontrolcipari), 4 burti (bankas identifikācijas kods BIC) un 13 zīmes (klienta konta numurs; īsāku konta numuru trūkstošās zīmes aizstāj nulles). Tā, piemēram, ja klienta konta numurs bankā ir 876543210, atbilstošais IBAN būs LV34BANK0000876543210. Klients savu IBAN var

uzzināt tikai savā bankā, un nav pieļaujams, ka citas institūcijas vai personas patvaļīgi veido IBAN, jo tas var atšķirties no bankas piešķirtā.

IBAN standarta galvenā priekšrocība ir kontrolciparu izmantošana, kas novērš iespēju maksātājam kļūdīties pārrakstīšanās vai citu iemeslu dēļ, norādot saņēmēja IBAN. Iesniedzot maksājuma rīkojumu bankā, banka var pārbaudīt saņēmēja konta numura – IBAN – atbilstību un informēt klientu, ja IBAN norādīts nepareizi.

Līdz 2004. gada vidum gandrīz visas Latvijas bankas (izņemot divas) saviem klientiem nodrošināja iespēju izmantot IBAN, par tā piešķiršanu informējot klientus personīgi vai izvietojot informāciju bankas telpās vai plašsaziņas līdzekļos. Latvijas Banka atbilstoši "IBAN standarta ieviešanas koncepcijai" izdevusi informatīvu bukletu, kurā banku klienti tiek informēti par IBAN standarta nepieciešamību, tā izmantošanas mērķi un Latvijas IBAN saņemšanas iespējām.